

ΣΥΓΧΡΟΝΟΙ ΚΛΑΣΙΚΟΙ –4

ΔΗΜΗΤΡΗΣ Θ. ΤΣΑΤΣΟΣ

ΑΜΦΙΣΒΗΤΗΣΗ

Επίμετρο: Νικόλας Σεβαστάκης

ΚΕΝΤΡΟ
ΕΥΡΩΠΑΪΚΟΥ
ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΙΚΟΥ
ΔΙΚΑΙΟΥ

ΙΔΡΥΜΑ ΘΕΜΙΣΤΟΚΛΗ ΚΑΙ ΔΗΜΗΤΡΗ ΤΣΑΤΣΟΥ

ΑΜΦΙΣΒΗΤΗΣΗ

Τίτλος βιβλίου: Αμφισβήτηση

Συγγραφέας: Δημήτρης Θ. Τσάτσος

Επίμετρο: Νικόλας Σεβαστάκης

Διόρθωση: Νάνσυ Κατσαγούνου

Σειρά: Σύγχρονοι Κλασικοί -4

Copyright © 2022 Κέντρο Ευρωπαϊκού Συνταγματικού

Δικαίου – Ίδρυμα Θεμιστοκλή και Δημήτρη Τσάτσου

Πρώτη έκδοση: Αθήνα, Μάρτιος 2022

ISBN: 978-618-80021-8-0

Το παρόν έργο πνευματικής ιδιοκτησίας προστατεύεται κατά τις διατάξεις της ελληνικής νομοθεσίας (Ν. 2121/1993, όπως έχει τροποποιηθεί και ισχύει σήμερα) καθώς και από τις διεθνείς συμβάσεις περί πνευματικής ιδιοκτησίας. Απαγορεύεται με οποιονδήποτε τρόπο ή μέσο η αντιγραφή, η φωτοανατύπωση, η αναπαραγωγή, η μετάφραση, η διασκευή, η αναμετάδοση σε οποιαδήποτε μορφή, καθώς και η εκμετάλλευση του συνόλου ή τμημάτων του παρόντος έργου χωρίς τη γραπτή άδεια.

Κέντρο Ευρωπαϊκού Συνταγματικού Δικαίου – Ίδρυμα

Θεμιστοκλή και Δημήτρη Τσάτσου

Ακαδημίας 43, 10672 Αθήνα

website: www.epoliteia.gr

Τηλέφωνο: 2103623506

e-mail: info@epoliteia.gr

ΔΗΜΗΤΡΗΣ Θ. ΤΣΑΤΣΟΣ

ΑΜΦΙΣΒΗΤΗΣΗ

Επίμετρο: Νικόλας Σεβαστάκης

Σύγχρονοι Κλασικοί -4

ΙΔΡΥΜΑ ΘΕΜΙΣΤΟΚΛΗ ΚΑΙ ΔΗΜΗΤΡΗ ΤΣΑΤΣΟΥ

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Αφιέρωση	11
Πρόλογος στην τέταρτη έκδοση	13
Α΄ Τι σημαίνει «Αμφισβήτηση»	17
Β΄ Όταν η Αμφισβήτηση ήταν παράνομη	21
I. Οι πρώτες στιγμές μετά την «παλινόρθωση» της Δημοκρατίας	21
II. Οι «εγκυρότητες»	24
III. Η Αμφισβήτηση της εν παρακμή πολιτείας.....	26
Γ΄ Όταν η Αμφισβήτηση έγινε νόμιμη αλλά ύποπτη	33
I. Η μετάβαση	33
II. Η κατοχύρωση της «προοδευτικής καθαρότητας»..	35
Δ΄ Όταν η Αμφισβήτηση χωρίς να χάσει το νόσή της έγινε μάταιη	39
I. Το πέρασμα στην τρίτη φάση	39
II. Η αναίρεση και πάντως η διαστροφή του λόγου	42
III. Και τώρα που γίναμε και ευρωπαίοι πολίτες;	47
IV. Το θέαμα της ελληνικής πολιτείας	51
V. Και σήμερα;.....	64
Ε΄ Επίλογος	66
Επίμετρο	69

Από παράνομη έγινε ύποπτη
και από ύποπτη μάταιη,
διατηρώντας όμως το νόημά της.

Ἡ ἀμφισβήτησις κρίνει ἀναρτάσθω,
ἢ δὲ κρίσις τοὺς ἐλέγχους βασανίζετω,
ἢ δὲ βάσανος τὸ δέον ὀρίζετω,
ὁ δὲ ὄρος γεγράφθω,
τὰ δὲ γεγραμμένα κυρούσθω,
τὰ δὲ κυρωθέντα βεβαιούσθω
τοῖς ἔργοις, καὶ πᾶσα ἀψιμαχία οἰκέσθω,
καὶ πάλιν φιλία χορευέτω.
καὶ οὐ δεῖ ἀπερισκέπτως
ποιεῖσθαι τὰς κρίσεις.
ΣΟΥΙΔΑΣ

ΑΦΙΕΡΩΣΗ

Η σκέψη, αυτή που δύναται ο καθένας μας, έχει προϋποθέσεις· κατά περίπτωση διαφορετικές και συνήθως είναι αυτές που μας λείπουν.

Βέβαια η μη ενταγμένη σκέψη –η Αμφισβήτηση– ήταν στα πρώτα χρόνια, εκείνα της ανατριχιαστικής «εθνικοφροσύνης», *απαγορευμένη*. Μετά, μόλις στη δύσμοιρη χώρα κυριάρχησαν και συμμαχήσαν οι προοδευτικές με τις «προοδευτικές» δυνάμεις –στην αρχή αδύνατον να τις ξεχωρίσεις– ένα τμήμα της μη ενταγμένης σκέψης, για λόγους πολιτικής αισθητικής, επισημοποιήθηκε και τότε έγινε επιτρεπτή βέβαια και η μη ενταγμένη σκέψη που δεν μπόηκε στην εξουσία. Έτσι η Αμφισβήτηση έγινε επιτέλους νόμιμη αλλά παρέμεινε και για το νέο καθεστώς επικίνδυνη και γι' αυτό χαρακτηρίστηκε, για να αχρηστευτεί, ως ύποπτη στάση. Βλέπετε, το νέο καθεστώς έπρεπε να προβάλλει διαφορετικό από το προηγούμενο. Πιο αρνητικό. Σήμερα, που επεξεργάζομαι την τέταρτη έκδοση, βάζω στον εαυτό μου το ερώτημα, αν συντρέχουν στη ζωή αυτής της πολιτείας οι προϋποθέσεις της Αμφισβήτησης. Η απάντηση προς το τέλος αυτού του βιβλίου θα είναι «ναι», αλλά για απροσδόκτους λόγους.

Πάντα χρειαζόταν μεγάλη αντοχή η συμπεριφορά που δεν στήριζε τις πολλαπλές εξουσίες, δηλαδή η «αποκλίνουσα» –από τι αποκλίνουσα;– συμπεριφορά. Αντοχή σε ό,τι πιο χυδαίο και εξοντωτικό βρήκε ο άνθρωπος για να...

βάζει (την) τάξη (του) στη σκέψη του άλλου. Αντοχή χρειάζεται και γιατί δεν είναι και απλό να ματαιοπονείς συνειδητά. Αυτό ακριβώς, ότι δηλαδή ματαιοπονώ συνειδητά, το νιώθω ιδιαίτερα τώρα που επεξεργάζομαι την τέταρτη έκδοση αυτού του κειμένου. Κι όμως αισθάνομαι ότι σε κάποιους το χρωστάω. Σκέφτομαι πως άλλο «μάταιο» και άλλο «άχρηστο». Αν κάθε «μάταιο» ήταν κι «άχρηστο», άπειρα πράγματα από αυτά που κάνουμε θα ήταν άχρηστα. Γι' αυτό λέω πως μάταιοι αγώνες στην ιστορία δεν ήταν πάντοτε άχρηστοι. Άλλωστε, η ματαιότητα μιας προσπάθειας δεν είναι ποτέ οριστική.

Ευχαριστώ τους, όχι λίγους, συμπολίτες μου που με ενθαρρύνουν στην εμμονή μου να ματαιοπονώ. Χρωστώ πολλά σε ελάχιστους φίλους και στους στενούς μου μαθητές, εννοώ αυτούς που ήταν, όχι αυτούς που έκαναν ότι ήταν όσο το χρειαζόνταν.

Χρωστώ όμως τα περισσότερα στη μάνα μου. Μου χάρισε άδολη αγάπη και με προστάτεψε, δηλαδή προσπάθησε να με προστατέψει, από τις θανατηφόρες φίλιες και από τις ελπίδες που διαστρεβλώνουν την οπτική σου εικόνα. Η σκέψη, την οποία μπορούμε, έχει και ψυχή. Γι' αυτό αφιερώνω αυτή μου την προσπάθεια –να κάνω γόνιμη την πολιτική μου απελπισία– στη μάνα μου. Σήμερα πια στη μνήμη της αξέχαστης αρχόντισσας.

Πουθενά, Μάιος 2002

Πρόλογος στην τέταρτη έκδοση

1. Η Αμφισβήτηση, στην πρώτη μορφή της, ξεκίνησε ως απάντηση σε ένα ερώτημα της εφημερίδας *Τα Νέα*. Με πήρε μια μέρα, χρόνια τώρα, τον Μάιο του 1977, ο Γιάννης Καψής, που τότε διύθυνε την εφημερίδα, και μου είπε: «Σου λέω μία λέξη: Αμφισβήτηση. Γράψε μου τι σημαίνει για σένα αυτό». Πού να φανταστώ πως σ' εκείνο το ξαφνικό ερώτημα και στο κείμενο που έστειλα στον Γιάννη Καψή και που δημοσιεύτηκε στα *Νέα*,¹ οφείλω το έναυσμα ενός ευρύτερου ξεσπάσματος. Τον ευχαριστώ γι' αυτό, και στην παρούσα έκδοση.
2. Με κάποιες συμπληρώσεις, το κείμενο εκείνο δημοσιεύτηκε σε βιβλίο.² Ανατυπώθηκε στο βιβλίο *Κρίση του πολιτικού λόγου* το 1983.³ Στη δεύτερη έκδοση της *Αμφισβήτησης*, στην οποία με παρότρυνε και την οποία φρόντισε ο πολύτιμος και αξέχαστος φίλος που έφυγε, ο Φίλιππος Βλάχος,⁴ αποσαφήνισα τα σημεία που είχαν προκαλέσει είτε ερωτήματα, είτε ερωτηματικά. Και δεν ήταν λίγα τα σημεία αυτά.

3. Πολιτική προϋπόθεση του λόγου, που αρθρώθηκε στο

1 4 Μαΐου 1977.

2 *Αμφισβήτηση*, εκδ. Ίκαρος, Αθήνα 1977.

3 Εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα 1983.

4 Εκδ. Κείμενα, Αθήνα 1986.

κείμενο της πρώτης έκδοσης (αφορούσε τη φάση όπου η Αμφισβήτηση ήταν στην παρανομία), ήταν η παραδοσιακή ιδεολογία και δομή της πολιτείας μας. Σήμερα δηλαδή δεν θα μπορούσε να πρωτογραφτεί. Μήπως βιάστηκα μ' αυτό που μόλις είπα; Δηλαδή, γιατί να μην μπορούσε να πρωτογραφτεί; Βέβαια, όχι έτσι. Θα είχε κάποιες αισθητικές αποκλίσεις. Τότε το κείμενο κατέγραψε τη σύγκρουσή μου με την άρχουσα ιδεολογία. Ήδη από τότε το κείμενό μου αυτό αποτελούσε –και αποτελεί βέβαια– την καταγραφή μιας προσωπικής πορείας.

4. Με το βιβλίο μου, *Η κρίση του πολιτικού λόγου*, προσπάθησα να επισημάνω τη βαθιά κρίση επικοινωνίας που αισθάνθηκα και μετά το 1981. Δυσκολεύτηκα και τότε να παρακολουθήσω την προσωποποίηση των ενδοπροοδευτικών ιδεολογικών συγκρούσεων. Κύριο χαρακτηριστικό: η Αμφισβήτηση γίνεται τότε από στάση παράνομη, στάση ύποπτη. Της αναγνωρίστηκε η «νομιμότητα» και της αμφισβητήθηκε το «ήθος». Τις χειροπέδες τις αντικατέστησε η λάσπη.
5. Η τρίτη έκδοση εξέφραζε τη μεγάλη σύγκρουση που έχω μέσα μου και που χαρακτηρίζει και τον δημόσιο λόγο μου: Η Αμφισβήτηση βρίσκεται σε νέα φάση. Τώρα έχεις την αίσθηση πως, επειδή δεν ενοχλεί κανέναν –οι ισχυροί περίπου μόνιμα γελούν– έγινε μάταιη. Ο Αμφισβητίας παραμορφώνεται νοηματικά με τα πιο σύγχρονα μέσα και ο λόγος του παίρνει έτσι, με την τεχνολογικά άρτια διαστρέβλωσή του, ένα περιεχόμενο ακίνδυνο. Πιστεύω όμως, πως και αυτή η τρίτη φάση της

Αμφισβήτηση είναι –τουλάχιστον πολιτιστικά– σημαντική. Η στήριξη δηλαδή της άποψης πως η Αμφισβήτηση είναι μάταιη, εμπεριέχει –τελικά– διαμαρτυρία για το αδιέξοδο. Είναι μια κραυγή! Έχει στιγμές στην ιστορία που κάποιες κραυγές έπαιζαν το ρόλο τους. Χάλαγαν το χαρμάνι της σιωπής που στηρίζει την παρακμή.

6. Βρισκόμαστε εν τω μεταξύ στο 2002. Παγκοσμιοποίηση, τρομοκρατία, ισοπέδωση, αποδυνάμωση της πολιτικής –και συνακόλουθα της Δημοκρατίας–, αναξιοκρατία, εξαγορασιμότητα των πάντων στον δημόσιο χώρο, συρρίκνωση του δημόσιου χώρου, ευρωπαϊκή ενοποίηση ως όραμα αλλά και ως πρόσχημα, αποερωτικοποίηση της σεξουαλικότητας, απογύμνωση της γλώσσας από τον νοηματικό της πλούτο κ.ο.κ. Μήνες τώρα πιέζω τον εαυτό μου και πιέζομαι να συμπληρώσω την τρίτη έκδοση, με μια νέα. Αλλά οι όροι της Αμφισβήτησης είναι εκμηδενισμένοι. Τελικά το αποφάσισα. Μήπως όμως κάνω κάτι που θεωρώ μάταιο; Η έννοια «μάταιο» όμως είναι νοπή μόνο ως προς ένα αποτέλεσμα, μια προσδοκία. Μάταιη η Αμφισβήτηση; Ναι, αλλά ως προς τι; Ασφαλώς ως προς την προσδοκία άμεσων αλλαγών στον εξωτερικό κόσμο. Όμως, –τι περίεργο– αυτό το βιβλίο διαβάζεται. Έχω την εντύπωση πως οι αναγνώστες του προβληματίζονται με το περιεχόμενό του. Μήπως, ως προς αυτό το απροσδόκητο αποτέλεσμα, δεν είναι μάταιο; Πιο απλά: Η δημοσιοποίηση και το άπλωμα της αίσθησης ότι ζούμε σε μια χώρα όπου οι όροι της Αμφισβήτησης είναι ακυρωμένοι, μπορεί να αποβεί χρήσιμο.
7. Η συνειδητοποίηση ότι μπήκε κανείς στη φάση ενός τέ-

λους –«τέλος» δεν σημαίνει αναγκαστικά το βιολογικό ή το πνευματικό τέλος, μπορεί και να σημαίνει κάτι πιο βαθύ– σε υποχρεώνει να ενθαρρύνεις άλλες διάδοχες δυνάμεις. Τέτοιες που να έχουν τη χρονική προοπτική να ξαναρχίσουν και που δεν υποχρεούνται να αισθάνονται ως μάταιο αυτό που εγώ –ίσως γιατί κουράστηκα, ίσως γιατί οι χρονικοί μου ορίζοντες είναι πιο ορατοί από άλλοτε– θεωρώ μάταιο! Μακάρι.

Α΄ ΤΙ ΣΗΜΑΙΝΕΙ «ΑΜΦΙΣΒΗΤΗΣΗ»

1. Η Αμφισβήτηση είναι επώδυνη υπόθεση. Λέω «υπόθεση» για να τονίσω ότι η Αμφισβήτηση δεν έχει μόνο διανοητική διάσταση. Είναι πολύ πιο σύνθετη έννοια. Γι' αυτό θέλω να αποσαφηνίσω τα νοήματα με τα οποία θα εκφραστώ. Διότι οι λέξεις χάνουν καμιά φορά, πάνω στη μάχη των ιδεών, ακόμη και τον πυρήνα τους, όταν έχουν. Γίνονται ισχυρισμοί. Γίνονται όργανο της εκάστοτε άρχουσας παιδείας, των ΜΜΕ κ.ο.κ. Αυτές οι συντριπτικές εξουσίες προσπαθούν, με τη βία του αυθεντικού ή του ηλεκτρονικά επιβαλλόμενου λόγου, να δώσουν πάγιο και αντικειμενικό κύρος στα εκ των άνω δοσμένα νοήματα των λέξεων. Γι' αυτό ξεκαθαρίζω:
2. Μιλώντας για «Αμφισβήτηση», εννοώ δύο ξεχωριστά πράγματα στην αρμονική τους σύνθεση: Εννοώ, πρώτα, την αντίθεση απέναντι στον αντικειμενικό κόσμο που μας περιβάλλει, απέναντι σε κάποια από όσα έγιναν, επιβλήθηκαν, καθιερώθηκαν ως δεδομένα. Η Αμφισβήτηση αρνείται στα συντελούμενα (πραττόμενα και λεγόμενα) την ιδιότητα του Λόγου.
3. Η Αμφισβήτηση λοιπόν, πρώτον, ανάγεται στο λόγο και στον εσωτερικό χώρο του ανθρώπου. Εννοώ, δεύτερον, την εξωτερίκευση, δηλαδή την πραγμάτωση αυτής της αντίθεσης. Όταν λέω πράξη δεν εννοώ την ολοκλήρω-

ση (π.χ. την επανάσταση), ούτε όμως τη μη ακουόμενη διαμαρτυρία, που παραμένει τελικά ενδιάθετη και –κυρίως– ανώδυνη θέση. Ενώ μια εξωτερίκευση της αντίθεσης, έτσι που ο αντικειμενικός κόσμος, το πολιτικό δεδομένο να αγγίζεται, να θίγεται, να απειλεί, τελικά να ζημιώνει αυτόν που το αμφισβητεί. Ενώ μια διαμαρτυρία με την οποία τέλος πάντων κάτι να διακινδυνεύεται: Έστω μια θέση στην Κυβέρνηση, στη Βουλή, στο κόμμα, στο Πανεπιστήμιο, στην Ακαδημία, στην Αυτοδιοίκηση. Αμφισβήτηση με το αζημίωτο δεν υπήρξε ποτέ. Αυτό ισχύει κατεξοχήν σήμερα που οι εξουσίες αξιώνουν καθημερινό, ορατό, αποδεικνυόμενο τεμενά. Θέλω δηλαδή να επισημάνω ότι, μόνον όταν η σκέψη βάζει σε κίνδυνο και το σώμα, συντρέχει Αμφισβήτηση. Η εκ του ασφαλούς Αμφισβήτηση μοιάζει με αμφισβήτηση αλλά δεν είναι.

4. Με άλλα λόγια: η Αμφισβήτηση ή είναι πράξη κοινωνική ή δεν είναι Αμφισβήτηση. Όταν «αμφισβητώ», δεν διαφωνώ απλώς. Η Αμφισβήτηση εμπεριέχει κι ένα στοιχείο «ασυμβίβαστου», είναι άρνηση μιας εγκυρότητας, είτε αυτή η εγκυρότητα είναι κοινωνική, είτε ηθική, είτε γνωσιοθεωρητική.
5. Η Αμφισβήτηση δεν συμπίπτει με το διάλογο. Με τις «εγκυρότητες», τα παγιωμένα, τα «δεδομένα», τις εξουσίες, με την ασάλινη δύναμη της ιδιωτικής οικονομίας, με τις κυρίαρχες παρές αυτής της χώρας – με ένα λόγο με τους λίγους με την πολλή δύναμη δεν συνδιαλέγεσαι. Καμιά φορά κάνουν πως συνδιαλέγονται για να μοιάζει η οργάνωσή τους με Δημοκρατία. Αυτούς τελικά ή τους δέχεσαι ή τους αμφισβητείς.

6. Επιχειρώ κι εγώ μια θεωρία Αμφισβήτησης. Ως θεωρία καταλαβαίνω το σκεπτικό μιας πρακτικής. Όταν όμως κανείς θελήσει να μιλήσει για το σκεπτικό της δικής του πρακτικής, τότε η θεωρία έχει και πρόσθετα χαρακτηριστικά. Γίνεται και προσωπικός ισχυρισμός, απολογισμός ή και ομολογία και πάντως κινδυνεύει από την υποσυνείδητη διάθεση μιας αυτολογοκρισίας. Αποδέχομαι το μειονέκτημα αλλά το διακινδυνεύω.

7. «Τι διακινδυνεύεις, κύριε;» θα μου πει ο αναγνώστης. «Τα πρόσωπα έχουν όνομα, οι οργανώσεις τους επωνυμίες, τα αδικήματά τους νομικούς χαρακτηρισμούς. Γιατί προτιμάς τον αφηρημένο λόγο;» Για δύο λόγους, θα απαντούσα:
Πρώτον, γιατί δεν ενδιαφέρουν τελικά τα πρόσωπα και οι πράξεις, ενδιαφέρουν μόνο τα φαινόμενα. Πρόσωπα γίνονται, τότε και μόνο, άξιοι λόγου κίνδυνοι όταν μετουσιώνονται σε φαινόμενα. Έγιναν επικίνδυνοι διότι έγιναν φαινόμενα.
Δεύτερον, γιατί ποιο νόημα θα έχει αν μου διακόψουν την παροχή του ρεύματος, οπότε ο αναγνώστης θα εμποδιστεί να διαβάσει και το κείμενο αυτό και άλλα πολύ σημαντικότερων ανθρώπων.

8. Επιστρέφω στις έννοιες. Γίνεται λόγος για την «πολιτεία». Εδώ ο όρος χρησιμοποιείται για να δηλώσει όχι το όραμα, το ζητούμενο, αλλά την παρακμιακή λειτουργία της πολιτείας στη σημερινή ελληνική ιστορική πραγματικότητα. Γι' αυτό εδώ, ως (αμφισβητούμενη) πολιτεία νοείται η σχέση ανάμεσα στην κοινωνία που δεν μετέχει ουσιαστικά στις διαδικασίες που

οδηγούν στην εξουσία. Είναι δηλαδή η εκάστοτε ιστορική αντίθεση μεταξύ της εν παρακμή εξουσίας και της αρχόμενης εν παρακμή κοινωνίας.

Οι λίγες αυτές σκέψεις για το τι είναι Αμφισβήτηση ισχύουν βέβαια και για τις τρεις φάσεις που πέρασε: εκείνη της παράνομης, εκείνη της «ύποπτης» κι εκείνη της μάταιης.

Β΄ ΟΤΑΝ Η ΑΜΦΙΣΒΗΤΗΣΗ ΗΤΑΝ ΠΑΡΑΝΟΜΗ

I. Οι πρώτες στιγμές μετά την «παλινόρθωση» της Δημοκρατίας

1. Αν ο διάλογος είναι η λογική αντιπαράθεση σκέψεων πάνω στο ίδιο αντικείμενο, τότε το είδος αυτό όσο πάει και σπανίζει στον δημόσιο χώρο. Η σκέψη μου δεν αντιμετωπίζεται με επιχειρήματα ως προς το περιεχόμενό της, αλλά με αναφορές σε άσχετα θέματα. Πώς εσύ που λέγεσαι «έτσι», που μεγάλωσες «έτσι», που έζησες «έτσι», που σπούδασες «έτσι», τολμάς σήμερα να μιλάς ή να πράττεις αλλιώς; Βέβαια, ένας τέτοιος «αντίλογος» είναι η δημόσια χρεοκοπία του πολιτικού λόγου. Ναι! Ο δημόσιος λόγος χρεοκόπησε. Και δεν αποκαθίσταται. Πάντως όχι από αυτούς που οργάνωσαν τη χρεοκοπία του για να μπορούν να μετέχουν στο «διάλογο»! Και αυτό που σήμερα θεωρείται «διάλογος» ή είναι στημένη συναλλαγή ή βάναυση αμοιβαία εξύβριση. Και η μία μορφή «διαλόγου» και η άλλη εκφεύγουν από την ορατότητα των πολιτών.
2. Θυμάμαι τις μέρες του Σεπτεμβρίου 1974, όταν με την ομάδα που συγκρότησα στο Υφυπουργείο Ανω-

τάτης Παιδείας, στην κυβέρνηση της μεταπολίτευσης (Δημήτρης Μαρωνίτης, Δημήτρης Φατούρος, Παναγιώτης Κανελλάκης), διαμορφώσαμε τα μέτρα καθάρσης στα Πανεπιστήμια, τις πρώτες φοιτητικές εκλογές και το πρώτο σχέδιο νόμου πλαισίου για τα ΑΕΙ. Δεν μας συγκωρούν ακόμη και σήμερα οι λίγοι με την πολλή δύναμη τίποτε από όλα αυτά. Και δικαίως. Εναντίον τους στραφήκαμε τότε. Αυτό δεν το ξεχνούν και όσοι από εκείνους, μασκαρεμένοι πια για να μην αναγνωρίζουμε την τότε ταυτότητά τους, είναι και σήμερα μεταξύ των ισχυρών.

3. Με πλησίασαν λοιπόν τότε, το 1974, έντρομα τα άσπρα μαλλιά, σύμβολα άλλοτε της καλόπιστης αρτηριοσκληρυνσης, και με ρώτησαν «γιατί κτυπώ τις ρίζες μου». Υποθέτω πως εννοούσαν τη σύγκρουσή μου με ένα «κατεστημένο», από το οποίο, υποτίθεται, πως κι εγώ προέρχομαι, ή στο οποίο πάντα προσπάθησαν και προσπαθούν να με εντάξουν οι λίγοι με την πολλή δύναμη, με εργαλείο μια αρκετά αποτελεσματική κακοπιστία. Η απάντησή μου ήταν η πολιτική μου πράξη, αλλά σημειώνω και τούτο: ο άνθρωπος γεννιέται με ρίζες. Αποκτά όμως και τη δική του συνείδηση. Πολλές φορές οι ρίζες από τις οποίες κανείς προέρχεται συγκρούονται με τη συνείδησή του. Το προκαθορισμένο με το υποκείμενο σε αυτοκαθορισμό. Αλλά η «ρίζα» είναι μόνο τότε έντιμη υπόθεση, όταν υποχωρεί μπροστά στη συνείδηση. Την όποια συνείδηση. Ίσως αυτό που μόλις είπα να συνιστά κι έναν απροσδόκητο ορισμό της ελευθερίας. Αυτό το τελευταίο το ένωσα μετά που το έγραψα.

4. Αισθάνθηκα και εγώ, κάποια στιγμή, την ανάγκη μερικών «ανεπίτρεπτων» βημάτων. Έζησα έτσι τη σύγκρουση της παιδείας μου με τη δική μου συνείδηση. Απλώς διαπίστωσα πως αμφισβητώ την πολιτεία μας. Και για να εξηγούμαι: Πολιτεία δεν είναι ούτε μόνο, ούτε κυρίως, η κεντρική εξουσία. Αυτή άλλωστε, όσο πάει γίνεται λιγότερη. Ενώ και αυτήν αλλά και τους πολιτικούς και κοινωνικούς θεσμούς, τα κόμματα, το συνδικαλισμό, την Εκκλησία, την τοπική αυτοδιοίκηση, κ.ο.κ. Δεν αμφισβητώ δηλαδή την ιδέα της δημοκρατικής πολιτείας, της έννομης τάξης. Αμφισβητώ την πολιτεία ως συγκεκριμένη έκφρασή της από συγκεκριμένες δυνάμεις και από συγκεκριμένους ανθρώπους. Από ορατούς, κυρίως όμως από αόρατους. Αμφισβητώ αυτό που βιώνω. Κυρίως αυτό που βιώνω χωρίς να το βλέπω, αυτό που μου εξηγούν. Δηλαδή αμφισβητώ την εν παρακμή πολιτεία.

Επαναλαμβάνω λοιπόν προσπαθώντας τώρα να τις καταστήσω σαφέστερες τις σκέψεις εκείνων των χρόνων. Πρωτογράφηκαν το 1977. Τότε που τα οράματά μου δεν είχαν ακόμη αποφαντασιοποιηθεί. Τότε που πορευόμαστε από τη γλώσσα προς το λόγο. Τότε που η Αμφισβήτηση ήταν κάτι σαν παράνομο, όμως ούτε ύποπτο (ή «αντιπροοδευτικό»), όπως έγινε μετά, ούτε μάταιο, όπως είναι ή όπως την αισθάνομαι τώρα. Νοσταλγώ, τελικά, τα χρόνια που η Αμφισβήτηση ήταν παράνομη. Είχε όμως φωνή. Η παρανομία επιβραίωνε το ήθος της. Η σκέψη δεν φοβήθηκε ποτέ τη θέση της σε παρανομία. Τη διαστροφή της φοβήθηκε.

II. Οι «εγκυρότητες»

1. Και η γενιά μου μεγάλωσε μέσα σ' ένα σύστημα «εγκυροτήτων». Έγκυρες ιστορικές ερμηνείες (π.χ. της ελληνικής επανάστασης, του εμφύλιου κ.ά.), έγκυρες νομικές δεοντολογίες (π.χ. ο απολιτικός, δηλαδή κοινωνικοπολιτικά άσχετος, δικαστής, το απαραβίαστο της ιδιοκτησίας ως στοιχείο της ελευθερίας κ.ά.), έγκυρες γνώσεις (π.χ. η πανεπιστημιακή αυθεντία, η παιδεία ως προστασία του «σωστού» από τον κίνδυνο του «λάθους» κ.ά.). Μπορούμε δηλαδή να πούμε πως η πολιτεία μας είναι ένα σύστημα τέτοιων «εγκυροτήτων». Όλες αυτές οι «εγκυρότητες» είναι, στο μέτρο που έχουν επιβληθεί, σχέσεις εξουσίας, ακριβώς γιατί καθορίζονται μέσα από τους πολιτειακούς μηχανισμούς ως αναμφισβήτητες.
2. Ό,τι είπα για την πολιτεία ισχύει –και μάλιστα κατεξοχήν– και για τα υποσυστήματα (π.χ. πολιτικά κόμματα, συνδικαλιστικές οργανώσεις, εκκλησία κ.ο.κ.). Κύριο χαρακτηριστικό τους: δεν λειτουργούν ούτε με, αλλά ούτε και για όλα τα μέλη τους. Τα υποσυστήματα υπάρχουν για να στηρίζουν ή για να θεωρείται ότι στηρίζουν τους εξουσιάζοντες. Όπως ακριβώς και στις εμπορικές επιχειρήσεις. Τα υποσυστήματα της πολιτείας διαφέρουν από τις εμπορικές επιχειρήσεις κατά κύριο λόγο ως προς τη διαφήμισή τους. Η διαφήμιση π.χ. των υποψήφιων βουλευτών είναι ακριβότερη από τη διαφήμιση άλλων προϊόντων. Κυρίως, όταν η συμφωνία με τη διαφημιστική εταιρεία περιλαμβάνει την υποχρέωση να σε εκλέξει βουλευτή.

3. Τελικά: Οι άρχουσες δυνάμεις, που συγκροτούν την εξουσία και που καθορίζουν «έγκυρα» τα κριτήρια και το περιεχόμενο των «αξιών», εξασφαλίζουν την αναπαραγωγή τους, γιατί με το σύστημα των «εγκυροτήτων» που εξουσιαστικά επιβάλλουν, δημιουργώντας στην ατομική συνείδηση το δίλημμα: ή αποδέχεσαι όλες τις «εγκυρότητες» ή αμφισβητείς καθολικά την κοινωνία των ανθρώπων στη θεσμική της τυποποίηση είτε σε συγκεκριμένη πολιτεία είτε σε ένα υποσύστημά της. Εδώ μιλάμε για «κοινωνικό σύστημα» ή «καθεστώς». Και έτσι δίνουν στην κριτική σου στάση τη διάσταση που θέλουν. Και τότε η πολιτεία είτε ένα υποσύστημά της *παύει να σε αφορά και παύεις και εσύ να θεωρείσαι υπόθεση της πολιτείας ή του υποσυστήματος*. Οπότε η φωνή σου παύει να ακούγεται.
4. Και από καταγωγή και από παιδεία και από κοινωνικό ρόλο (λειτουργήμα, επάγγελμα κ.λπ.) προέρχομαι από το «σύστημα» των «εγκυροτήτων». Αυτό όμως προσέκρουσε κατά κύριο λόγο στις συνειδήσεις και στην πάλη των καταπιεζομένων. Προσέκρουσε όμως κάποιες φορές και στις συνειδήσεις ανθρώπων που, από καταγωγή, παιδεία και κοινωνικό ρόλο, λειτούργησαν (και λειτουργούν;) μέσα στο σύστημα που παράγει εξουσιαστικές «εγκυρότητες». Η σύγκρουση όμως αυτή, που δημιούργησε ενδογενείς αμφισβητίες (κοινωνικούς αποστάτες), έγινε μόνο από την ώρα μιας ιδιαίτερης παρακμής του συστήματος (εφτάχρονη δικτατορία ή μεταξική δικτατορία). *Ίσως μάλιστα από την ώρα που το σύστημα στράφηκε και εναντίον προσώπων του δικού του χώρου*. Η Αμφισβήτηση

πέρασε –δυστυχώς μόνο έτσι– πολύ αργά και πολύ «διακριτικά» μέσα στο χώρο παραγωγής των αναγκαστικών «εγκυροτήτων».

5. Πώς τέθηκε όμως το θέμα της Αμφισβήτησης μετά την αποκατάσταση της μορφής των θεσμών, δηλαδή μετά τη μεταπολίτευση του 1974; Θεσμός είναι η συστηματοποίηση των κοινωνικών και των πολιτικών διαδικασιών. Μέσα δηλαδή από την κοινωνική συμβίωση των ανθρώπων γεννιούνται διαδικασίες και εγγυήσεις. Μορφές και περιεχόμενα. *Αποκατάσταση μορφών δεν σημαίνει και αποκατάσταση περιεχομένων.* Είναι ιδιαίτερα φανερή η προσπάθεια των αντιδραστικών δυνάμεων να φορτίσουν τους θεσμούς με το δικό τους ιδεολογικό περιεχόμενο (το πολίτευμα, τη δικαιοσύνη, την παιδεία κ.ά.) για να ξαναεδραιωθεί το άβατο του χώρου της διαφωνίας και για να εκτοπιστεί η Αμφισβήτηση στην παρανομία.

III. Η Αμφισβήτηση της εν παρακμή πολιτείας

1. Αμφισβητώ την εν παρακμή πολιτεία. Επαναλαμβάνω και θα επαναλαμβάνω συνεχώς στο βιβλίο αυτό: Ως πολιτεία δεν εννοώ ούτε μόνο –ούτε κυρίως– την κρατική εξουσία. Εννοώ (κυρίως) και τα υποσυστήματα. Την έτσι νοούμενη πολιτεία στην παρακμιακή της λειτουργία αμφισβητώ. Αμφισβητώ σημαίνει: ελέγγω περιεχόμενα. Σημαίνει: αναζητώ νέες εγκυρότητες που να μην εκτοπίζουν την Αμφισβήτηση, αλλά που να προκύπτουν απ' αυτή. Αμφισβητώ τις «εγκυρότητες»

σημαίνει: αμφισβητώ όχι μόνο και όχι πάντοτε το ουσιαστικό «αξιακό» ή και πράγματι αξιακό τους περιεχόμενο, αλλά αμφισβητώ πάντοτε τη διαδικασία ανάδειξής του.

2. Αμφισβητώ την εν παρακμή πολιτεία σημαίνει –μεταξύ άλλων– αίτημα αποκατάστασης των βασικών της νοημάτων. Η σχέση Αμφισβήτησης και πολιτείας εκφράζεται μέσα από την ιδεολογία της παιδείας. Εξαρτάται από το πώς απαντούμε στο ερώτημα, *αν θέλουμε πολίτες πνευματικά καθοριζόμενους από την πολιτεία ή πολίτες με το δικαίωμα του ανέμου ανακαθορισμού της πολιτείας.*
3. Η πολιτεία είναι διάσταση πολιτική. Δεν υπάρχει νόμος που να χώρισε τόσο πολύ τους ανθρώπους, τη σκέψη τους και την πράξη τους όσο η «πολιτική». Και δεν υπάρχει έννοια που να χρησιμοποιήθηκε πιο αυθαίρετα για τη διαστρέβλωση της αλήθειας γύρω από τον κοινωνικό βίο, όσο η έννοια της «πολιτικής». Για μένα πολιτική είναι κάθε συλλογική ή ατομική ενέργεια, και κάθε διαδικασία που συγκαθορίζει έμμεσα ή άμεσα τη ζωή της πολιτείας. Αυτή η γενίκευση οδηγεί στο να είναι καθετί «πολιτικό». Συνήθως, διακρίνουμε την «πολιτική» από την επιστήμη, από τη διοίκηση, από το στρατό, από το πανεπιστήμιο. Έτσι ακριβώς μας έμαθε η παιδεία των κατεστημένων να σκεπτόμαστε. Να σκεπτόμαστε δηλαδή μέσα σε στεγανά.
4. Ακριβώς επειδή «πολιτική» σημαίνει συμμετοχή, σημαίνει Αμφισβήτηση, το κοινωνικό κατεστημένο –οι

λίγοι με την πολλή δύναμη– προσπαθεί να εκτοπίσει την «πολιτική» από τους καίριους, τους «επικίνδυνους» χώρους: από την παιδεία, από το στρατό, από την οικονομία. Και έτσι εξασφαλίζεται στους χώρους αυτούς *μία πολιτική, των λίγων και των δυνατών*. Αυτή την πολιτική την ονομάζουν «ουδετερότητα» ή «υπηρεσιακότητα» είτε «κύρος της δικαιοσύνης», και την πολιτική των πολλών την απαγορεύουν, ή πάντως την καταδικάζουν ως «βλαπτική».

5. Η καταδίκη αυτή συντελείται κυρίως στο ιδεολογικό επίπεδο μέσα από τους μηχανισμούς της εκπαίδευσης. Και έτσι εξασφαλίζεται η πολιτική των κατεστημένων δυνάμεων, των λίγων με την πολλή δύναμη. Ταυτοχρόνως, τα χρόνια εκείνα στην επαρχία ο δάσκαλος, ο παπάς και ο χωροφύλακας επέβαλαν την άποψη πως η πολιτική –δηλαδή το να μετέχει ο άνθρωπος στο συγκαθορισμό της μοίρας του– είναι «κακό», «φαύλο», «αντεθνικό». Η αντιδραστική εξουσία επαινούσε τον αδιάφορο, τον παθητικό πολίτη, για να μπορεί ανενόχλητη να αναπαράγεται αντί να εξελίσσεται. Αυτός ο αποπροσανατολισμός, ιδιαίτερα της επαρχίας, αυξανόταν στο μέτρο που οι κατεστημένες δυνάμεις, οι λίγοι με την πολλή δύναμη, έβλεπαν πως περνούσαν στη λαϊκή μειοψηφία. Γιατί δεν κάνει να μας διαφεύγει τούτη η αλήθεια: μόνον άνθρωποι με πολιτική σκέψη, είτε αυτή είναι έμφυτη είτε κερδισμένη από μια κατάλληλη παιδεία, μπορεί να είναι συνειδητοί και υπεύθυνοι δημοκράτες. Διαφορετικά είναι ευάλωτοι σε κάθε λογής ηθικολογία, ή άλλου είδους κενή συνθηματολογία.

6. Και τι γίνεται μ' εκείνους τους αργοπορημένους αμφισβητίες, που, από καταγωγή, παιδεία και κοινωνικό ρόλο, προέρχονται από το χώρο παραγωγής και αναπαραγωγής του αναμφισβήτητου; Από το χώρο των «υποχρεωτικών εγκυροτήτων»; Νομίζω πως είναι κατάλληλοι και χρήσιμοι για να συμβάλλουν στην ολοκλήρωση της πιο εποικοδομητικής κρίσης της «πολιτείας των υποχρεωτικών εγκυροτήτων». Κι αυτό γιατί είναι μάρτυρες της χρεοκοπίας της. Ενώ οι άλλοι, οι πολλοί, οι καταπιεσμένοι, οι πρωτογενείς, είναι τα θύματα της χρεοκοπίας. Μιλώ για μας τους πρώτους. Πρέπει να ξεκινήσουμε από τη δική μας Αμφισβήτηση. Από την Αμφισβήτηση του χώρου όπου αναπτυχθήκαμε.
7. Υπήρξα ένας αργοπορημένος, αλλά συνειδητός αμφισβητίας μιας εν παρακμή πολιτείας, που λειτουργεί όπως η δική μας. Είχα ίσως τις δυνατότητες να είμαι και εγώ μέσα στους λίγους με την πολλή δύναμη. Αυτό ακριβώς δεν μου συγχωρεί το κατεστημένο: Να λέγομαι όπως λέγομαι, και να μάχομαι τελικά αυτό που λέγομαι. Βέβαια υπάρχουν και «προοδευτικοί» που δεν σου το συγχωρούν. Εδώ δε σου συγχωρούν ότι ο φασισμός σε τιμά με το μίσος του. Τελικά το ποιος είναι προοδευτικός δεν το καθορίζει η στάση του καθένα αλλά η «κεντρική διοίκηση» των προοδευτικών (δημοκρατικός συγκεντρωτισμός!).
8. Δύο παράγοντες με οδήγησαν στην –αργοπορημένα μου– Αμφισβήτηση:
Πρώτον, λόγοι θεωρητικοί: Η μελέτη της αστικής

πολιτείας, της εξέλιξής της και της παρακμής της. Άρχισα από οπαδός της άρχουσας διδασκαλίας, που σημαίνει του ιδεαλισμού στην πιο απάνθρωπη μορφή του. Της διδασκαλίας που μας παρουσιάζει θεσμούς, πολίτευμα, αρχές κοινωνικής ζωής κ.λπ. στην ασχετοσύνη τους με την κοινωνικοοικονομική πραγματικότητα, τη μόνη όμως που μπορεί να καθορίσει το νόημα που έχουν όλα αυτά για τον άνθρωπο. Κατέληξα στο συμπέρασμα πως η άρχουσα διδασκαλία έχει συγκεκριμένη πολιτική αποστολή: την αποσιώπηση όλων των δεδομένων, πλην εκείνων που στηρίζουν τις κατεστημένες δυνάμεις. *Χρωστώ πολλά στην αγανάκτηση και στη δυσπιστία των μαθητών μου. Δεύτερον, λόγοι βιωμάτων: Θα σταθώ στην επταετία 1967-1974. Τι ήταν στην ουσία της: Ήταν μια μορφή αυθαίρετης εξουσίας. Και τι είναι η αυθαίρετη εξουσία; Είναι, είτε εξουσία βίας (άμεση αυθαιρεσία) είτε εξουσία που διασώζεται μέσα από εκλογικούς νομικισμούς παρά τη μη ουσιαστική της ανταπόκριση στη μεγάλη μάζα των λαϊκών συμφερόντων (έμμεση αυθαιρεσία). Έτσι, αυθαίρετη είναι κάθε εξουσία που δεν υπακούει στην κοινωνική δικαιοσύνη και στο κράτος δικαίου. Η επταετία αποτελεί μια ιδιαίτερη παρακμή της παραδοσιακής ελληνικής αστικής πολιτείας. Επειδή οι απάνθρωποι και κατεπιεστικοί της μηχανισμοί χτύπησαν και τμήμα της «κάστας», γι' αυτό, και μόνο γι' αυτό, ξεσηκώθηκαν οι πάντες σχεδόν εναντίον της. Τότε πρωτόγινε η εξορία και το βασανιστήριο «έγκλημα». Όσο καιρό θύματα ήταν οι «άλλοι», λίγοι ήταν αυτοί που αγανακτούσαν. Αυτό το βίωμα της απροσδόκητης ευαισθησίας, που ξυπνούσε μέσα μας, με κλόνι-*

σε πολύ. Και το βίωμα συμπληρώνεται: οι δυνάμεις της επταετίας επέζησαν απόλυτα από την αλλαγή του 1974. Πέρασαν στο προσκήνιο. Προάγονται, ασχημονούν, ζητούν τη «δικαίωσή» τους και την τιμωρία των «ένοχων», δηλαδή όσων πολέμησαν και όσων αγωνίστηκαν για κάθαρση. Και το βίωμα ολοκληρώνεται: οι δυνάμεις της επταετίας βρίσκουν «κατανόηση» και στον δημοκρατικό χώρο. Βρέθηκαν, αλίμονο, φωνές που ζήτησαν «αποκατάσταση» διωχθέντων συνεργατών της επταετίας, καθώς και δίωξη διωχθέντων από την επταετία προσώπων. Και έτσι, τα ποιοτικά όρια ανάμεσα στο «σήμερα» και στο «χθες» ναι μεν υπάρχουν, αλλά χάνουν τη σαφήνειά τους. Αυτή η εικόνα, που δεν είναι άλλο παρά η αρχή κάποιου συμβιβασμού μεταξύ παραδοσιακής αστικής πολιτείας και παρακράτους, λειτουργεί αποκρουστικά και ολοκληρώνει βιωματικά την παραπάνω θεωρητική Αμφισβήτηση που διατυπώνω.

9. Τυχαίνει να είμαι δάσκαλος και να διδάσκω μέσα σε μια πολιτεία που, με την έννοια που ανέφερα, αμφισβητώ. Δεν αμφισβητώ την πολιτεία ως πολιτεία (Ακόμη κι αυτή τη διαστροφή μου απέδωσαν). Αμφισβητώ συγκεκριμένες ιδεολογικές της λειτουργίες. Δεν αμφισβητώ τα υποσυστήματα της πολιτείας (κόμματα, συνδικαλισμό, Εκκλησία κ.ά.). Τη διαστροφή του νοήματός τους στη συγκεκριμένη τους πρακτική αμφισβητώ. Νομίζω πάντως πως η αποστολή της διδασκαλίας δεν είναι η αναπαραγωγή ομοιωμάτων μας. Είναι εξοπλισμός του διδασκομένου με τα μέσα να γίνει αυτοδύναμος αμφισβητίας, και αν το θέλει, και αν το

λέει η καρδιά του, και αν το θέλει η ιστορία –γιατί όχι;– και επαναστάτης.

- 10.** Ξεφυλλίζω κάποια παλαιά μου νομικά μελετήματα. Γεμάτα «λογική, βεβαιότητα, οριστικότητα». Η αίσθηση πως, έτσι πια, δεν ξέρω ούτε να συλλογιέμαι, ούτε να γράφω, μου δίνει κάποια αισιοδοξία.
- 11.** Αυτές ήταν οι σκέψεις μου του 1977. Έτσι λειτούργησε μέσα μου το νόημα της Αμφισβήτησης στα χρόνια της παρανομίας της.

Γ΄ ΟΤΑΝ Η ΑΜΦΙΣΒΗΤΗΣΗ ΕΓΙΝΕ ΝΟΜΙΜΗ ΑΛΛΑ ΥΠΟΠΤΗ

Ι. Η μετάβαση

Βρισκόμαστε, με τις σκέψεις που ακολουθούν, στο 1986. Τότε δεν υπήρχαν πια τα προβλήματα που καταγράφηκαν στην προηγούμενη ενότητα. Κι όμως. Αισθάνθηκα και μετά την εποχή της παρανομίας της Αμφισβήτησης ένα νέο είδος ασφυξίας. Τόλμψα και τότε να αρθρώσω σε λόγο αυτή την ασφυξία. Και θα εξηγήσω γιατί λέω «τόλμψα». «Τόλμψα» γιατί δεν βρέθηκα τότε μέσα στις προδιαγραφές της νεοελληνικής αριστερής «προοδευτικότητας», όπως έγκυρα και αμετάκλητα είχαν διατυπωθεί από τις ηγεμονικές ομάδες του προοδευτικού χώρου ή «των άλλων δημοκρατικών δυνάμεων». Να λοιπόν περίπου πώς αισθανόμουν το 1986:

1. Βέβαια, δεν λέω, ο θεσμός των «πιστοποιητικών» ούτε προνόμιο του κράτους ήταν πια και πάντως λειτουργούσαν για καλό σκοπό: για τη διάσωση της καθαρότητας των έγκυρων προοδευτικών ιδεολογιών. Από «πιστοποιητικά εθνικοφροσύνης» είχαν γίνει «πιστοποιητικά προοδευτικής καθαρότητας». Στον τομέα αυτό της προοδευτικής καθαρότητας η δουλειά που συντελείτο ήταν πλήρης. Οι άνθρωποι αυτοί έψαχναν

επιμελώς: από πού κατάγεσαι, πού μένεις (Πειραιά, Περιστέρι, Κολωνάκι ή Ψυχικό), αν μικρός είχες «ντα-ντά» (αν ναι, ξένη ή Ελληνίδα), πού σε πήγαινε περίπατο στο Κολωνάκι (αλίμονό σου αν σε πήγαινε στη Δεξαμενή), αν έχεις συγγενείς με πολιτικές αμαρτίες, αν πέρασες από «λαθεμένες φάσεις ζωής», και βέβαια το κυριότερο: *αν φτύνεις με ικανοποιητική ευθυβολία οποιόν «μη προοδευτικό» βλέπεις στο δρόμο.*

2. Το κύριο θέμα ήταν αν ήσουν ενταγμένος. Πού, δεν έχει σημασία. Αρκεί να ήσουν μέσα σε μια από τις παραδεκτές, έστω και αντίπαλες, ομάδες. Τώρα ορισμένες «ομάδες» λειτουργούν και ως «παρέες». Το «παρέα» είναι το υπερθετικό της «ομάδας». Όταν λέμε «παραδεκτή» εννοούμε μια ομάδα με την εφημερίδα της ή το περιοδικό της, με το μπαρ της, με τη δική της σωστή δημοτική, με τη «συνεπή λογική» της. Να ανήκεις, βρε αδελφέ, κάπου, να μην είσαι δα του δρόμου.
3. Μ' ένα λόγο: Είχε έρθει πια η ώρα να στεριώσουμε εμείς οι προοδευτικοί. Είχε έρθει η ώρα να μπει επίτελους μια τάξη. Να μη λέμε ό,τι θέλουμε. *Είχε έρθει τότε η ώρα να θέλουμε ό,τι λένε.*
4. Έτσι και αποτολμούσε κανείς να αμφισβητήσει, νομίμως πια, την έγκυρη προοδευτικότητα έστω και μιας μόνο από τις παραδεκτές αντίπαλες ηγεμονικές ομάδες, οι συνέπειες θα ήταν εξοντωτικές. Πρώτα πρώτα δεν έπαιρνες πιστοποιητικό, ή, αν τυχόν είχες, το έχανε. *Μέχρι που δεν γινόσουν δεκτός στα μπαρ τους.* Τελικά έμενες στο δρόμο. Και είπαμε. Οι άνθρωποι

του δρόμου δεν μιλάνε. Αντί του όρου «άνθρωποι του δρόμου» ήταν σε χρήση και ο όρος «κουλτουριάρηδες». Άλλοτε αυτοτελώς ως ουσιαστικοποιημένο επίθετο το ορισμένου κοινωνικού, πολιτιστικού ή γνωστικού χώρου, π.χ. «κουλτουριάρηδες-συνταγματολόγοι». Υπήρχαν βέβαια και συνταγματολόγοι που δεν εμπίπτανε στους «κουλτουριάρηδες». Ήταν αυτοί που κάναν «σοβαρά τη δουλειά τους», δηλαδή αυτοί που δεν λέγαν, ότι ήθελαν, αλλά ήθελαν πάντοτε και με περισσή συνέπεια αυτό που λέγαν οι ηγεμόνες των «προοδευτικών» δυνάμεων.

II. Η κατοχύρωση της «προοδευτικής καθαρότητας»

1. Η προσπάθεια των ηγεμόνων της προοδευτικότητας –να βάλουν επιτέλους τάξη για να διασφαλιστούν οι έγκυρες αντίπαλες προοδευτικές ιδεολογίες– βρήκε και κάποια εμπόδια. Πώς να βολέψουν ανθρώπους, των οποίων τις απόψεις σε καίρια θέματα είχαν κάποτε υιοθετήσει, που τώρα όμως δεν μίλησαν «το λόγο τον ορθό»; Βέβαια και εδώ υπάρχει πειστική απάντηση με αναγωγή στον Προκρούστη. Σου λένε οι άνθρωποι, με το «δίκιο» τους, πως «αν ο λόγος σου δεν στηρίζει μια από τις παραδεκτές και έγκυρες αντίπαλες προοδευτικές ιδεολογίες, μη μιλάς, κύριε. Πώς δηλαδή, ό,τι θέλουμε θα λέμε; Δεν είναι τίποτε» σε διαβεβαιώνουν. «Λίγο περισσότερο αυτοέλεγχο και δύναμη προσαρμογής και να δεις που σε λίγο θα θέλεις, ότι λένε».

2. Τώρα κυριολεκτώ: Η Αμφισβήτηση έζησε για χρόνια στην παρανομία. Χρόνια και χρόνια ήταν γεμάτες οι ελληνικές φυλακές. Οι μεγάλοι αμφισβητίες της νεότερης ελληνικής ιστορίας πέρασαν μέσα από την κόλαση της σύγκρουσης με την αμυνόμενη –ενάντια στο χρόνο, την εξέλιξη και την ιστορία– παραδοσιακή εν παρακμή ελληνική πολιτεία. Δεν έχω το προνόμιο να ανήκω σε εκείνους. Και το προνόμιο αυτό δεν αντικαθίσταται ούτε με επιγενόμενο μούσι, ούτε με αφηρημένες, συνήθως βρόμικες μαλλούρες, ούτε και με «λαϊκότερο ντύσιμο», όπως, π.χ., με πανάκριβα μπάλωματα στο αναπαλαιωμένο πανταλόνι.

3. Αν το 1977 είχα καταγράψει την (αυτο)Αμφισβήτησή (μου) της παραδοσιακής πολιτείας,¹ το έκανα από αίσθημα αντικειμενικής ιστορικής ένοχης. Με το τέλος του 1981 αρχίζει ένας βαθύς μετασχηματισμός. Στην Ελλάδα κυριαρχούν οι προοδευτικές ιδεολογίες. Στα περισσότερα πεδία και επίπεδα. Η «παραδοσιακή εγκυρότητα», στην οποία αναφέρεται η Αμφισβήτηση του 1977, δεν ισχύει πια. Η Αμφισβήτηση εκείνης της πολιτείας, σήμερα, δεν είναι μόνο νόμιμη. Είναι, αν και αρθρωμένη σε άλλη γλώσσα, που ακόμη δεν έμαθα να γράφω –στην ηλικία μου μαθαίνει κανείς δύσκολα ξένες γλώσσες– περίπου επίσημη.

4. Οι προοδευτικές εγκυρότερες προϋποθέτουν και υπαρξιακά και νοηματικά και ιδεολογικά και πολιτικά την Αμφισβήτησή τους. Η δύναμη κάθε δημοκρατικής

1 Βλ. παραπάνω σελ. 24 επ.

πολιτείας είναι η ενίσχυση των αμφισβητιών της. Κι όμως, και στις εποχές που η προοδευτικότητα είχε γίνει καθεστώς, η Αμφισβήτηση των κατεστημένων, των παραδεκτών προοδευτικών εγκυροτήτων αντιμετωπιζόταν ως ύποπτη στάση. Τα «πιστοποιητικά σοσιαλιστικών φρονημάτων» υποκαθιστούσαν τα «πιστοποιητικά κοινωνικών φρονημάτων» του εμφυλίου. Πάντως χρειαζόσουν και στη φάση αυτή «πιστοποιητικό».

5. Η αίσθηση της ανάγκης να συνεχίζω να γράφω για Αμφισβήτηση και μετά το 1981, είχε –το 1986– το νόημα της ανησυχίας μου για την αντιμετώπιση της Αμφισβήτησης από τους οροθέτες της προοδευτικότητας.
6. Και για να ξεκαθαρίζω. Πουθενά δεν εννοούσα κανέναν συγκεκριμένο, θέλει βέβαια κάποιο θάρρος η αφαίρεση και προϋποθέτει ικανότητα ανάγνωσης από την άλλη μεριά. Όχι διάβασμα, ανάγνωση. Βέβαια όποιος θέλει να καθρεφτιστεί μέσα στην αφαίρεση, δικό του θέμα.
7. Για τη φάση που η Αμφισβήτηση έπαψε να είναι παράνομη και αντιμετωπίστηκε ως ύποπτη φτάνω στο εξής συμπέρασμα: Στο χώρο μας (;) υπήρχε τελικά πρόβλημα ιδεολογικής στολής, που λειτουργεί ως είδος «κοινωνικής αποκατάστασης»: Το να ανήκεις σε μια ομάδα λειτουργούσε προστατευτικά. Φοράς, τέλος πάντων, μια στολή από τις παραδεκτές, τη στολή της ομάδας σου. Δεν μπορούσε τότε να σου πει κανείς τί-

ποτε και δεν είχε σημασία το χρώμα. Άλλωστε ανάμεσα στα καθιερωμένα χρώματα υπάρχει αλληλεγγύη. Οι συγκρούσεις ήταν υπό έλεγχο. Όλο το θέμα ήταν ειδικά τούτο: Η Ελλάδα είναι μια ένστολη κοινωνία. Αλίμονο σ' όσους τολμούν να κυκλοφορούν χωρίς στολή. Είναι γυμνοί, και, γι' αυτό, ακριβώς όπως και η Αμφισβήτηση, ύποπτοι.

Δ΄ ΟΤΑΝ Η ΑΜΦΙΣΒΗΤΗΣΗ ΧΩΡΙΣ ΝΑ ΧΑΣΕΙ ΤΟ ΝΟΗΜΑ ΤΗΣ ΕΓΙΝΕ ΜΑΤΑΙΗ

Ι. Το πέρασμα στην τρίτη φάση

1. Με τον κίνδυνο να κουράσω τον αναγνώστη και πριν μπω στην τρίτη φάση της Αμφισβήτησης, θα υπενθυμίσω πολύ συνοπτικά την ως τώρα εξέλιξή της, όπως περιγράφηκε στα προηγούμενα:

Το πρώτο στάδιο της Αμφισβήτησης, αυτό δηλαδή της απαγόρευσης, το σφυρηλάτησε η δεξιά και το τελειοποίησε η δικτατορία. Στους τότε κρατούντες δεν μπορούσες καθόλου να προσάψεις... ασάφεια. Σου έλεγαν: «Σου παρέχω μόνο, αλλά πλήρως, την ελευθερία της συμφωνίας μαζί μας». Δεν ήταν και λίγο! Φαντάσου να τους απαγόρευαν ακόμη και τη συμφωνία! Αυτή η ελευθερία έδωσε τη χαρά σε τόσους καθηγητές, δικαστές και άλλους «εξέχοντες» πολίτες, που και σήμερα¹ μετέχουν στα «πράγματα», να συμφωνούν ασμένως και να ζητωκραυγάζουν τις επιλογές της δικτατορίας που –για όσους, είτε λό-

1 Αυτό το «σήμερα» –ειδικά στο σημείο αυτό– δεν ίσχυε μόνο για το χρόνο της γραφής του κειμένου αλλά και για τώρα που φροντίζω την τέταρτη έκδοση.

γω ηλικίας είτε λόγω αυτοπροστασίας, δεν θυμούνται– είχαμε στην Ελλάδα από το 1967 ως το 1974.

Το δεύτερο στάδιο της Αμφισβήτησης διαμορφώθηκε, όπως αναλύθηκε παραπάνω,² από ορισμένες ομάδες «επαναστατών» με δανεισμένη προοδευτική προμετωπίδα και δοκιμασμένη σταλινοφασιστική μέθοδο. Όχι όμως μόνο απ' αυτούς. Στηρίχτηκε και από το προοδευτικό κίνημα που όχι τυχαία τελικά ήταν αυτό που *δημιούργησε τις προϋποθέσεις* τουπισωγυρίσματος. Εδώ πλέον η Αμφισβήτηση θεωρήθηκε *επιτρεπτή* μεν, αλλά *πάντως ύποπτη*. Απλά: δικαιούσαι να αμφισβητείς, αλλά η «κλαδική των αγωνιστών», οι «πεντακάθαροι» σε βγάζουν ομοφυλόφιλο, τρελό, λωποδύτη, κυρίως όμως πράκτορα, οπότε και ύποπτο. Βέβαια ύποπτος ήσουν όσο (και για όσα) αμφισβητούσες. Μετά –όταν σιωπούσες– οι άνθρωποι ήταν μαζί σου «δίκαιοι» και σου ξανάδιναν αξίωμα, αν τους βόλευες.

2. Νομίζω πως και η δεύτερη φάση της Αμφισβήτησης, κατά την οποία ακυρώθηκε ως *ύποπτη*, ξεπεράστηκε από τα πράγματα. Από την άλλη μεριά, παρά το πολιτικό, πολιτιστικό, πνευματικό, ηθικό, δικαιοκρατικό και δημοκρατικόπισωγύρισμα, η επιστροφή στην απαγόρευση της Αμφισβήτησης δεν θα ήταν εφικτή, αλλά ούτε και αναγκαία. *Βρισκόμαστε στην εποχή της κατευθυνόμενης επικοινωνίας*. Οι λίγοι με την πολλή δύναμη υπάρχουν – απλά άλλαξαν τακτική. Οι άνθρωποι εκείνης της πλευράς αναπροσαρμόστηκαν τεχνο-

2 Βλ. παραπάνω σ. 31 επ.

λογικά. Δουλεύουν σε σύγχρονα πεδία: θέαμα, επικοινωνία, image, κατασκευή της επιθυμητής (γι' αυτούς βέβαια) εντύπωσης κ.λπ. Με τέτοια «υψηλής τεχνολογίας μέσα» τόσο η απαγόρευση της Αμφισβήτησης όσο και το φήμωμά της, με την επιβολή της άποψης πως είναι ύποπτη πράξη, καθίστανται μέσα «ξεπερασμένα».

3. Πιο συγκεκριμένα: Αναιρέθηκε ο Λόγος ως επικοινωνία. Αυτό που λες, ο λόγος που παράγεις και θέλεις να εκφράσεις, ώσπου να φτάσει στον άλλον, έχει αλλοιωθεί. Έχει γίνει λόγος ξένος από αυτόν που αρθρώνεις, παραποιημένος κατά το δοκούν των απανταχού ηγεμόνων, προσαρμοσμένος στις ανάγκες όσων θίγονται. Και επιπλέον: Έχει αναπτυχθεί ένας σύγχρονος μηχανισμός αποσιώπησης. Όταν μιλάς, λες και βρίσκεσαι την εποχή του βωβού κινηματογράφου. Πρόκειται για απομίμηση ομιλίας. Είτε δεν ακούγεται είτε ακούγονται άλλα από αυτά που λες. Εκτός αν τυχαίνει και συμπίπτει ο λόγος σου με το συμφέρον του αρμόδιου ηγεμόνα. Τότε ακούγεται. *Ακούγεται όμως κατ' επιλογήν.* Κι έτσι φαίνεται, δηλαδή επικοινωνιακά γίνονται άλλος από αυτό που είσαι.
4. Αναίρεση του λόγου σημαίνει αναίρεση και ακύρωση της Αμφισβήτησης. Η Αμφισβήτηση προϋποθέτει δύο πράγματα: Πρώτον, να σου αποδίδουν αυτό που λες κι όχι αυτό που θα ήθελαν να έχεις πει. Δεύτερον, *μία πολιτεία υποκείμενη στην ορατότητα.*

II. Η αναίρεση και πάντως η διαστροφή του λόγου

1. Τώρα, οι δύο αυτές φάσεις έχουν ξεπεραστεί. Όχι γιατί δεν υπάρχουν άνθρωποι των προηγούμενων φάσεων. Οι άνθρωποι είναι εδώ, μεταξύ μας, υψηλά ιστάμενοι σε όλο το σύστημα και τα υποσυστήματα. Το μάρκετινγκ όμως τους αποτρέπει, τους λέει ότι η παλιά μέθοδος προκαλεί γέλια και δικαιώνει τους αμφισβητίες. Γι' αυτό και τους προτείνει πολύ πιο σύγχρονα πράγματα. Έτσι, αβίαστα, ανύποπτα, ίσως και απροκάλυπτα, μπήκαμε στο τρίτο στάδιο της Αμφισβήτησης.

Η τρίτη φάση της Αμφισβήτησης είναι η προσπάθεια των απανταχού ισχυρών να ταυτίσουν τον αμφισβητία με κάτι που τον αποβάλλει από το διάλογο. Στο διάλογο δεν είσαι πλέον αυτός που είσαι, αλλά αυτός που εκείνοι θέλουν να είσαι, σε ντύνουν όπως θέλουν και συνεπώς σου αφαιρούν την ηθική, την πολιτική και την επιστημονική νομιμοποίηση του διαλεγόμενου. Επειδή δηλαδή υπάρχει η ανησυχία μήπως και πείσεις, παράγουν με τα κατάλληλα ηχητικά και χρωματικά εφέ στους ιθαγενείς, την αίσθηση ότι αυτός που τολμά να πει κάτι δεν είναι αυτός που μιλά, αλλά αυτός που δεν δικαιούται να μιλά, είναι δηλαδή αυτός που χρησιμοποιεί το πρόβλημα για να υπηρετήσει τον δικό του άνομο σκοπό. Κι αν αυτό δεν τους βγαίνει, του σβήνουν το megáφωνο ή παρεμβάλλουν παράσιτα ή τέλος τον «ερμνεύουν», οπότε ο άνθρωπος – δηλαδή ο ανθρωπάκος που έφτιαξαν από τον άνθρωπο – έχει πια «πει» όσα εκείνοι ήθελαν να έχει πει.

2. Η εμβάθυνση στην τρίτη φάση της Αμφισβήτησης δι-

ευκολύνεται, νομίζω, μ' ένα ζωντανό παράδειγμα αναίρεσης του λόγου από τα χρόνια εκείνα. Αναφέρομαι στους τελευταίους μήνες του 1990, τότε που άρχιζε η συζήτηση για ένα σχέδιο νόμου για την καταπολέμηση της τρομοκρατίας. Θα επιστρέψω στο πρόβλημα της τρομοκρατίας που ακολούθησε μετά τις 11 Σεπτεμβρίου 2001. Εδώ όμως θα σταθώ για λίγο στο 1990, γιατί τότε βίωσα τη μέγιστη ακμή των δυνάμεων, που, ξεπερνώντας και τη φάση της παρανομίας της Αμφισβήτησης και τη φάση του Αμφισβητία ως ύποπτου, την ακρήστεψαν. Την έκαναν ακίνδυνη. Το 1990 λοιπόν ψηφίστηκε ένας αντιτρομοκρατικός νόμος. Προηγήθηκε η απόπειρα μιας συζήτησης, που βέβαια δεν έγινε. Ο λόγος της Αμφισβήτησης που επιχειρήθηκε ενάντια στη φιλοσοφία του τότε νομοθετήματος διαστρεβλώθηκε, συσκοτίστηκε, παραμορφώθηκε. Έκανα τότε κάποιες σκέψεις,¹ από τις οποίες επιλέγω και καταγράφω μερικές εδώ, όχι εκείνες που αφορούν το περιεχόμενο του σχεδιαζόμενου εκείνες τις ημέρες αντιτρομοκρατικού νομοθετήματος αλλά αποκλειστικά τους όρους της συζήτησης που φυσικά δεν έγινε. Να κάποιες από τις σκέψεις μου τότε:

Κάτω από τους όρους που επέβαλαν οι λίγοι με την πολλή δύναμη δεν μετέχω στη συζήτηση της ουσίας. Ως μη ηθοποιός δηλαδή δεν μετέχω σε παραστάσεις. Πάντως εμείς οι ιθαγενείς αντιληφθήκαμε το θέατρο που θα ακολουθούσε τότε.

Σε όλες τις χώρες η αντιμετώπιση της τρομοκρατίας με νέα ποινική νομοθεσία και με περιορισμούς στην

1 Τα Νέα, 4 Δεκεμβρίου 1990.

άμυνα των κατηγορουμένων και στην ελευθερία του Τύπου έχει γίνει περιεχόμενο γόνιμης Αμφισβήτησης. Άρα, προϋπόθεση για ένα διάλογο γύρω από το θέμα είναι μια πολιτεία που να σέβεται την Αμφισβήτηση. Τέτοια πολιτεία δεν είναι, ούτε υπήρξε ποτέ, η ελληνική πολιτεία. Κι αυτό διότι η Αμφισβήτηση στην Ελλάδα απαγορεύτηκε ως απαράδεκτη ή κατηγορήθηκε ως ύποπτη ή θεωρείται ως δείγμα πολιτικής διαστροφής.

Ας επιστρέψουμε τώρα στη συζήτηση για την αντιμετώπιση της τρομοκρατίας. Ένας διάλογος έχει πάντα τρεις όρους: Πρώτον, ότι οι διαλεγόμενοι ορίζουν τα σημεία της συμφωνίας τους, αν υπάρχουν. Δεύτερον, προϋποθέτει ότι οι διαλεγόμενοι επιθυμούν αμοιβαία να αντιλαμβάνονται τι λέει ο άλλος. Τρίτον, προϋποθέτει την άρθρωση της διαφωνίας κατά τρόπο που να μην τον καταλαβαίνουν μόνο αυτοί που τον διεξάγουν αλλά και οι ιθαγενείς αυτού του τόπου. Αυτά τα τρία στοιχεία, εφαρμοζόμενα στο διάλογο για την τρομοκρατία, σημαίνουν τα εξής:

- α) Ως προς τα σημεία της συμφωνίας: Όλοι καταδικάζουμε την αφαίρεση ανθρώπινης ζωής, ακόμη και αν ο εγκληματίας πιστεύει ότι διεξάγει κοινωνικό αγώνα. Διάλογος γύρω από το αντίθετο δεν νοείται. Η ανθρώπινη ζωή δεν είναι πολιτικά διαπραγματεύσιμη. Για να το πω αλλιώς: Δέχομαι να αξιολογήσω, να αναλύσω και να διαφοροποιήσω το κίνητρο του τρομοκράτη, δηλαδή το υποκειμενικό του σκεπτικό, από τα κίνητρα άλλων εγκληματιών, αλλά δεν δέχομαι να διαφοροποιώ, με βάση αυτό το σκεπτικό, τους νεκρούς. Οι νεκροί όλου του κόσμου είναι ίσοι. Στην καταδίκη του φόνου δεν μπο-

ρεί να υπάρχει διαφωνία. Με αυτόν που διαφωνεί στην καταδίκη του φόνου δεν νοείται διάλογος.

- β) Ο διάλογος –κι αυτός είναι ο δεύτερος όρος– προϋποθέτει ότι δεν ανθίσταται ούτε η μία ούτε η άλλη πλευρά, προβάλλοντας βαρηκοΐα σε όσα λέγει ο άλλος, για να μπορέσει στη δική της απάντηση να αγνοήσει τα νοήματα του λόγου που άρθρωσε ο συνομιλητής του. Έτσι, δεν είναι δυνατόν ούτε εγώ να αποδώσω στον υποστηρικτή ενός νόμου, με τον οποίο διαφωνώ, την πρόθεση της κατάλυσης της ελληνικής Δημοκρατίας. Αρνούμαι δηλαδή μια συζήτηση που θα ξεκινήσει με τον ισχυρισμό πως οι εισηγητές του νόμου στοχεύουν στη... δικτατορία! Αλλά, ούτε και ο άλλος, επειδή δεν δέχεται την Αμφισβήτηση που αρθρώνω, επιτρέπεται να μου αποδώσει ότι υιοθετώ το φόνο ως μέθοδο κοινωνικού αγώνα. Αυτό όμως ακριβώς συνέβη: τον αμφισβητία του όποιου σχεδίου αντιτρομοκρατικού νόμου τον ταυτίζουν ηθικά με τον τρομοκράτη και έτσι του αφαιρούν το λόγο. Κανείς από τους δύο δεν μπορεί να βγάλει τον άλλο τρελό ή εγκληματία. Πιο απλά, ο διάλογος –για να είναι νοητός και σ' εμάς τους ιθαγενείς– πρέπει να μην αποτελεί αμοιβαία άμιλλα διαστροφής.
- γ) Τέλος –τρίτος όρος– είναι η επεξεργασία της διαφωνίας και η σαφής της καταγραφή. Για να το πω αμεσότερα: Η διόγκωση της διαφωνίας από τη μια πλευρά, προκειμένου να ενθουσιάσει τους αλαλάζοντες οπαδούς της, πλαστογραφεί το διάλογο και τον κάνει παράσταση. Ο διάλογος επομένως για την α-

ντιμετώπιση της τρομοκρατίας, για να είναι διαφανής, για να επιτρέπει τη συμμετοχή σε αυτόν, ή τουλάχιστον την παρακολούθησή του από εμάς τους ιθαγενείς, πρέπει να αποσαφηνίζει πολύ συγκεκριμένα τα σημεία και την αιτιολογία της διαφωνίας. Αυτό το τελευταίο είναι ιδιαίτερα δύσκολο διότι προσκρούει σε μια βασική αδυναμία των δημοσίων ανδρών, και όχι μόνο στην Ελλάδα: Διαφάνεια διαφωνίας σημαίνει πως έχω αντεπιχείρημα· είτε –εφόσον δεν έχω– αναγνωρίζω την άλλη άποψη. Αυτή η μεγάλη δικαίωση του διαλόγου σπάνια βιώνεται, γιατί σπάνια ο διαλεγόμενος αποβλέπει στη νίκη του προβλήματος, που είναι η εύλογη λύση, αλλά αποβλέπει στη δικαίωση του προσώπου του.

Η σύγκρουση πάνω στο πρόβλημα της αντιμετώπισης της τρομοκρατίας είναι, ακόμη και ηθικά, ανεπίτρεπτο να εξυπηρετεί άλλους στόχους εκτός από την αντιμετώπιση της τρομοκρατίας. Είναι επιτέλους ανάγκη να γίνει, τουλάχιστον στο θέμα αυτό, σαφέστατη η διαφορά μεταξύ πολιτικής διαφωνίας και κορορομαχίας. (Θα έλεγα: μεταξύ πολιτικής διαφωνίας και ποδοσφαίρου. Δεν το λέω, όμως, από αγάπη στο ποδόσφαιρο!)

Οι όροι αυτοί, φοβούμαι, ότι δεν θα υπάρξουν. Ο πολιτικός λόγος έχει σβήσει. Λειτουργεί μόνο η δράση και η ακοή, όχι όμως και ο νους. Αλλά εδώ τα πράγματα είναι πάρα πολύ σοβαρά. «Επί τάπητος» είναι ανθρώπινες ζωές αλλά και κατακτήσεις κράτους δικαίου, που κόστισαν επίσης ανθρώπινες ζωές.

Αυτά περίπου σκεπτόμουν το 1990.

III. Και τώρα που γίναμε και ευρωπαίοι πολίτες;

1. Πέρασαν χρόνια από το 1990 και την παλιά συζήτηση για την τρομοκρατία. Όσπου, στις 11 Σεπτεμβρίου 2001 συντελέστηκε στη Νέα Υόρκη ένα μεγάλο κακό, που στοίχισε τη ζωή χιλιάδων αθώων. Η Ευρωπαϊκή Ένωση, που περιλαμβάνει και την Ελλάδα, βρέθηκε στο μεγάλο σταυροδρόμι της πορείας της. Έπρεπε έμπρακτα να πάρει θέση.

2. Δεν θα σταθώ στην τραγική απορρόφηση της Ευρωπαϊκής Ένωσης από την Αμερική, στη σύμπραξη (άλλος πολιτικά κι άλλος πολεμικά) στην εξόντωση ενός άμαχου πληθυσμού, για να τροφοδοτηθεί η πολεμική βιομηχανία της υπερδύναμης. Θα σταθώ σε δύο στιγμές τραγικές για την αξιακή υπόσταση της Ευρώπης:

Η πρώτη στιγμή είναι όταν η ευρωπαϊκή γραφειοκρατία υπέβαλε τα πρώτα σχέδια ποινικής αντιμετώπισης της τρομοκρατίας. Δικαιοκρατικό έκτρωμα: Συρρίκνωση του κράτους δικαίου. Κι αυτό χωρίς οι περιορισμοί να υπηρετούν την καταπολέμηση της τρομοκρατίας. Βέβαια, κι αυτό είναι πολύ θετικό, το Συμβούλιο των Υπουργών της Ευρωπαϊκής Ένωσης ανέτρεψε εκείνα τα σχέδια. Η Ελλάδα στάθηκε σωστά. Καλή στιγμή! Δε λέω, έχει και καλές και πολλές τέτοιες στιγμές η πολιτεία μας. Μόνο που οι πιο πολλές –αν ο ήρωας δεν ανήκει στην εκάστοτε άρχουσα παρέα– αυτές σβήνονται από τους μηχανισμούς αποσιώπησης. Θάβονται. Γίνονται εθνικό μυστικό. Με όποιους τολμούν να το μνημονεύσουν, οι άρχουσες παρέες θυμώνουν πάρα πολύ.

Κι η δεύτερη στιγμή. Είναι αυτή που και την ώρα που γράφονται οι γραμμές αυτές διαρκεί: Πηγή της τρομοκρατίας είναι η αβάσταχτη αδικία που κυριαρχεί στον πλανήτη. Γι' αυτούς που ανεπίτρεπτα επιλέγουν το έγκλημα για την αντιμετώπιση της αδικίας, η αδικία είναι το κίνητρο. Γι' αυτούς που ισχυρίζονται πως απλώς «αγωνίζονται,» κατά της αδικίας, η αδικία λειτουργεί ως άλλοθι. Γι' αυτό η Ευρωπαϊκή Ένωση –υποτίθεται πατρίδα του λόγου και του πολιτισμού– χρωστάει τη μεγάλη απάντηση. Την κήρυξη του πολέμου κατά της φτώχειας, της αδικίας, της εκμετάλλευσης, της καταπίεσης τώσων και τώσων λαών.

3. Μатаιοπονούν, φοβούμαι, όσοι άναυδοι αμφισβητούν την (μη) αντιμετώπιση της τρομοκρατίας. Ακυρώνονται. Κι έτσι κι εδώ η Αμφισβήτηση γίνεται ακίνδυνη. Επικίνδυνη γίνεται για τον Αμφισβητία.

4. Και μια κι ο λόγος περί Ευρωπαϊκής Ένωσης, ακόμη ένα φαινόμενο διαστροφής του Λόγου. Περί του μέλλοντος της Ευρωπαϊκής Ένωσης, τότε και μόνο μιλάς έγκυρα, όταν είσαι κάτοχος «πιστοποιητικού υγιών ευρωπαϊκών φρονημάτων». Τι θέλω να πω;

Το μέγιστο θέμα στην οργάνωση των θεσμών της Ευρωπαϊκής Ένωσης, που αναγκαία φωλιάζει στη ρίζα όλων των ειδικών ζητημάτων, είναι η κατανομή αρμοδιοτήτων μεταξύ κρατών μελών και ενωσιακού κέντρου, η *ισορροπία* δηλαδή ανάμεσα στις εξουσίες του ευρωπαϊκού κέντρου και σε εκείνες των κρατών μελών.

Πρόκειται για το «πόσο πολύ κράτος» θα είναι το κράτος μέλος και ποιος ο ρόλος του στην ενωσια-

κή διαδικασία. Ο όρος «ομοσπονδία» ξαναθέτει, δεν λύνει, το πρόβλημα. Εννοούμε «ομοσπονδιακό κράτος»; Μα τότε χάνουν την κρατική ιδιότητα τα μέλη, εξέλιξη που κανένα κράτος μέλος, ιδίως τα μεγάλα, δεν υποστηρίζουν. Εννοούμε «ομοσπονδία κρατών»; Μα αυτή εκφράζει θεσμικό δεσμό ασθενέστερο από αυτόν που ήδη έχουμε επιτύχει και ακόμη λιγότερο από αυτόν που χρειαζόμαστε και επιδιώκουμε. Οι ευρωπαίοι πολίτες και τα κράτη είναι οι δύο ισότιμες νομιμοποιητικές βάσεις της Ένωσης. Ζητούμενο είναι η δημοκρατικότερη και αποτελεσματικότερη οργάνωση της διπλής νομιμοποίησης ώστε να αντιστοιχεί στην ιστορικοπολιτική ουσία της Ευρωπαϊκής Ένωσης ως Ένωσης Λαών και Κρατών.

Για το πώς θα επιτυγχάνεται η ισορροπία ανάμεσα στην ιστορική ανάγκη της ευρωπαϊκής ενότητας και στις εθνικές ευαισθησίες των κρατών υπάρχουν πολλές εκδοχές. Δυστυχώς στη χώρα μας επιχειρείται διαστροφή του διαλόγου από πλευρές που αξιολογούν την τύχη που θα έχει το εθνικό κράτος στην Ένωση ως ελάσσον. Η άποψή τους βεβαίως έχει ίση αξία με εκτιμήσεις που θεωρούν ότι ο ρόλος του εθνικού κράτους για την προκοπή της ενωσιακής διαδικασίας είναι μείζον θέμα. Όμως, κάποιιοι από τους πρώτους οικειοποιούνται την αποκλειστικότητα του φιλοευρωπαϊσμού, εκδίδουν υπέρ αυτών «πιστοποιητικά υγιών ευρωπαϊκών φρονημάτων», και κατηγορούν τους υπολοίπους ως *ευρωσκεπτικιστές!* Γεγονός ηθικά και πολιτικά τόσο απαράδεκτο, όσο θα ήταν και αν οι δεύτεροι χαρακτηρίζαν τους πρώτους «ευρωδημαγωγούς». Ένας τέτοιος

διάλογος όμως *περιφρονεί βαρύτατα τους πολίτες.*

Δύο παραδείγματα που δείχνουν ότι η ανάδειξη προβλημάτων και πολιτικών διακυβευμάτων αποτελεί υποχρέωση όλων όσων αγωνίζονται για την πολιτική ένωση.

α) Ο θεσμός της «ενισχυμένης συνεργασίας» επιτρέπει, υπό όρους, την *Ευρώπη των δύο ταχυτήτων*. Θεσπίστηκε για την προστασία των πλουσίων χωρών από τους «κινδύνους» της διεύρυνσης. Συνιστά άραγε αντιευρωπαϊσμό ή ανησυχία μήπως η «Ευρώπη των πολλών ταχυτήτων» οριστικοποιηθεί; Και ποια είναι η διαφορά μεταξύ μιας αριστερής-σοσιαλιστικής στάσης και μιας δεξιάς-συντηρητικής στο θέμα;

β) Η ανάγκη του περιορισμού του veto στο Συμβούλιο, για να μην ακινητοποιηθεί η Ευρώπη των είκοσι επτά, καθιστά άραγε ευρωσκεπτικισμό το ερώτημα, μήπως η διατήρηση του «θεσμικού» veto είναι απαραίτητη για την υπεράσπιση των συμφερόντων των μακρών κρατών μελών και για την εξισορρόπηση με το «de facto» veto που μπορούν και χρησιμοποιούν τα μεγάλα κράτη για ζητήματα υπαρξιακά ή ευαίσθητα για τα κράτη μέλη;

Άλλωστε, ποιο ευρωπαϊκό φρόνημα είναι ορθό, δεν προκύπτει ούτε από φετφάδες ούτε από αμπελοφιλοσοφίες. Η ιστορική εξέλιξη, συνοδευόμενη από τον δημόσιο διάλογο, οδηγεί στο εφικτό. Δεν τακτοποιούμε εμπορεύματα. Τη συμβίωση πολιτών δεκαπέντε –σήμερα– κρατών επανεξετάζουμε, για να τη βελτιώσουμε. Οι νομοθέτες στις δημοκρατίες δεν δικαιούνται να είναι *πιο βιαστικοί ή πιο βρα-*

δείς από το ρυθμό εξέλιξης της βούλησης των λαών.

Και αυτό το δεύτερο παράδειγμα αναίρεσης του εκφερόμενου Λόγου –το πρώτο ήταν εκείνο του «διαλόγου» για την τρομοκρατία– είναι βαθιά αποκαρδιωτικό. Όσο κι αν και εδώ η Αμφισβήτηση γίνεται μάταιη, η προβολή των λόγων που έγινε μάταιη ίσως κάποτε κάπου οδηγήσει.

IV. Το θέμα της ελληνικής πολιτείας

Η εξέλιξη της Αμφισβήτησης και κυρίως η τελευταία φάση που εκφράζεται με την *αναίρεση του πολιτικού λόγου* προσφέρει μια απροσδόκητα άμεση εικόνα για την κατανόηση της σημερινής εν παρακμή ελληνικής πολιτείας. Και για να είμαι σαφής επαναλαμβάνω για πολλοστή φορά: Δεν εννοώ μόνο το «ελληνικό κράτος», εννοώ όλη την ελληνική πολιτεία. Αναφέρομαι στο σύστημα με τα υποσυστήματά του, δηλαδή ούτε μόνο ούτε κυρίως στην κεντρική εξουσία, που επιτέλους είναι –ως ένα σημείο– ορατή, και γι' αυτό υποκείμενη σε κριτική. Αναφέρομαι και στις πάμπολλες κοινωνικές εξουσίες, όχι κυρίως στις θεσμικά νομιμοποιημένες, άρα ορατές, αλλά στις άλλες. Εννοώ δηλαδή και όσα δεν φαίνονται. Να κάποιες σχετικές σκέψεις μου που –για πρώτη φορά– διατύπωσα τον Ιούλιο του 1990:¹

1. Έχασα την επικοινωνία μου με την ελληνική εν παρακ-

¹ Βλ. Νέα της 9 Ιουλίου 1990. Οι παρεμβάσεις στο κείμενο εκείνο, για το σκοπό της τέταρτης έκδοσης της *Αμφισβήτησης*, είναι κατά το πλείστον αποσαφηνιστικές.

μή πολιτεία, με την πολιτεία την οποία καλούμαι ως δάσκαλος να διδάξω, κατά το δυνατόν πειστικά. Μην τρομάζεις, αναγνώστη. Δεν θα μπω στα «συνταγματολογικά μου», έστω κι αν αρχίσω τη σκέψη μου από μία φράση του Συντάγματος, αυτή που μιλά για τη «λαϊκή κυριαρχία», δηλαδή για τη «δημοκρατική αρχή», που είναι το θεμέλιο της πολιτικής μας τάξης. *Αμφισβητώ τον τρόπο λειτουργίας της εν παρακμή Δημοκρατίας μας.* Αυτή είναι η θέση μου.

2. Ακούω όμως τη διαμαρτυρία του αναγνώστη: Πρώτον, «αυτό το ακούμε κάθε μέρα». Δεύτερον, «το ξέρουμε και είναι κοινοτοπία». Απαντώ και στις δύο ενδεχόμενες διαμαρτυρίες:
 - α) Ως προς το ότι «το ακούμε κάθε μέρα» παρατηρώ τα εξής: Αυτό, *ασφαλώς, το λένε πολλοί*: εγώ όμως προσθέτω: *κυρίως η εκάστοτε αντιπολίτευση*. Το λένε πολλοί κάθε μέρα και κάθε φορά όταν η εν παρακμή πολιτεία μας *δεν τους βολεύει*. Εμένα όμως, επειδή δεν μπορώ να πω πως τεχνικά ή υλικά δεν με βολεύει αυτή η πολιτεία, η διαμαρτυρία μου δεν μπορεί να αποδοθεί στο λεγόμενο «υποκειμενικό παράπονο». Αποτολμώ να μιλήσω ακριβώς επειδή τελικά δεν ανήκω στους «μη προνομιούχους». (Λάσπη πέφτει ούτως ή άλλως, ό,τι κι αν πεις αλλά και όταν δεν πεις.)
 - β) Τη μορφή της «κοινοτοπίας» την αποδέχομαι. Η θέση μου *αποτελεί πράγματι κοινοτοπία*. Η προσπάθειά μου όμως θα είναι να μιλήσω για κάτι άλλο, για την αποξένωση που πολλοί από μας αισθανόμαστε από

την εν παρακμή πολιτεία μας και να προσπαθήσω μια πρώτη εξήγηση, με βάση τη δική μου αίσθηση για τα δημόσια πράγματα. Τονίζω: *αίσθηση* και λιγότερο *σκέψη*. Το λέω γιατί θεωρώ την *αίσθησή* μας από τη φύση της πιο *έντιμη* υπόθεση από τη *σκέψη* μας. Η δεύτερη κάνει όλες τις δουλειές, ακόμη ή και κυρίως τις *βρόμικες*. Η πρώτη όχι.

3. Επιχειρώ πια να αμφισβητήσω το νόημα της Αμφισβήτησης. Ξεκινώ από μια εξοντωτική κούραση που πολλοί από μας νιώθουν στην απίστευτη αυτή ελληνική πολιτεία και στους λεγόμενους θεσμούς της. Πριν από πολλά χρόνια έγραψα το πρώτο κείμενο *Αμφισβήτησης* εκείνης της (τότε) πολιτείας.² Είχα μιλήσει για τη σύγκρουση της συνείδησής μου με τις ρίζες μου, που νομίζω πως απέβη υπέρ της πρώτης. Μάλλον έτσι πρέπει να ήταν, διότι αισθάνθηκα και μετά –αλλά και τώρα αισθάνομαι– τις συνέπειες: η συντήρηση με είδε ως *εχθρό* και το αριστερό μας κίνημα ως *ύποπτο*. Έγραφα, λοιπόν, τότε πως η πολιτεία της συντήρησης είχε εκτοπίσει την Αμφισβήτηση στην *παρανομία*, στο μέτρο που στρεφόταν ενάντια στα σπινθήματά της. Μετά την «Αλλαγή» και, αργότερα, με τη συγκρότηση μιας «ανανεωμένης Αριστεράς» η μεν Αμφισβήτηση της «αλλαγμένης πολιτείας» και της «ανανεωμένης κοινωνίας» έγινε *νόμιμη* (κάπου έπρεπε, τέλος πάντων, να φανεί η διαφορά από το παρελθόν). Όμως εξόντωναν ηθικά τους αμφισβητίες, εκτός εκείνων που στεγάζονταν στα μεγάλα σπίτια και φορού-

2 Αναφέρομαι στις σκέψεις που στο βιβλίο αυτό είναι καταχωρημένες στη σ. 19 επ.

σαν μία από τις στολές του νέου (προοδευτικού) κατεστημένου. Η Αμφισβήτηση, έτσι, από παράνομη είχε γίνει ύποπτη.

4. Ας γυρίσουμε λοιπόν, στο κύριο ερώτημα: τι συμβαίνει επιτέλους και έχω, όσο πάει περισσότερο, την αίσθηση πως *αυτή η εν παρακμή πολιτεία δεν με αφορά*; Σίγουρα εδώ λες: «Επ' αυτού γράφει κανείς βιβλίο». Ή λες: «Μην το ψάχνεις, γιατί θα τρελαθείς». Το πρώτο το αφήνω για αργότερα. Το δεύτερο το διακινδυνεύω.

5. Η πολιτεία πραγματώνεται με την πολιτική. Πολιτική είναι (και) η επικοινωνία των μελών μιας πολιτείας με τον πολιτικό λόγο που αρθρώνεται μέσα από τις θεσμικές διαδικασίες και στο πλαίσιο της ιδεολογικής αντιπαράθεσης. Αν και αυτό είναι μορφή πολιτικής, αν και αυτό είναι τμήμα του νοήματος της πολιτικής, τότε *προκύπτουν και κάποιοι βασικοί κανόνες επικοινωνίας*. Ενδεικτικά αναφέρω μερικούς:

Οι πολίτες διαφέρουν ριζικά από τους ιθαγενείς της παλαιάς εποχής. Πολιτικά δεν τρώνε ό,τι τους πετούν, και κυρίως δεν σκύβουν να το μαζέψουν από χάρμη, όταν μάλιστα είναι πεσμένο επίτηδες μέσα στη λάσπη.

Οι πολίτες δεν έχουν αμνησία. Η ευρύτητα αυτή διαδεδομένη αντίληψη αποτελεί δραματική παρεξήγηση.

Οι πολίτες, πάντως πάρα πολλοί, θέλουν να βλέπουν ζωντανές, απτές τις διαφορές μεταξύ πολιτικής και αθλητικής σκέψης.

Οι πολίτες ξέρουν να ξεχωρίσουν το παραμύθι από την ενημέρωση.

6. Στην πολιτεία μας αποδυναμώθηκε η επικοινωνία, δηλαδή ο διάλογος για τα καίρια. Οι λίγοι με την πολλή δύναμη δεν τον χρειάζονται πια. Και οι περιθωριακοί συζητούν μη ακουόμενοι. Το «αποδυναμώθηκε ο διάλογος» διατυπώνεται αναλυτικότερα και ως εξής: κυριαρχία αναξιοπιστίας λόγου, ανατολή του αστερισμού της θεσμικά πια κατοχυρωμένης αγραμματοσύνης (ακούτε, τα ελληνικά των ΜΜΕ; Αν τ' ακούτε, θα ξεχάσετε κι αυτά που ξέρατε!) και βέβαια: η εντύπωση δίνει τη θέση της στον εντυπωσιασμό, η σκέψη στο σοφισμα, η σαφήνεια (που σημαίνει πνευματική γενναιότητα) στον ακαταλαβισμό (που σημαίνει πνευματική δειλία) των γνωστών και όχι λίγων σαλταδόρων του δημόσιου λόγου και της «ακαδημαϊκής», δηλαδή της «πανεπιστημιακής» ζωής. Αυτούς, κυρίως, προβάλλει ο τύπος. Και η εφημερίδα μαγαζί είναι. Τι να κάνει; Ο κόσμος θεωρεί πνευματική καταξίωση να διαβάσει κάτι που δεν καταλαβαίνει.
7. Τέλος η αντιπαράθεση έδωσε τη θέση της στη λάσπη (ή στην εξαγορά ή στον εκβιασμό) και η πολιτική στο φρόνο. Αυτό το τελευταίο προϋποθέτει ίδιας υφής ανθρώπους με εκείνους του προτελευταίου. Μόνο που οι τελευταίοι «τολμούν» περισσότερα.
8. Η Δημοκρατία είναι μια διαδικασία. Δεν πρόκειται βέβαια στο σημείο αυτό να συμβάλω στη φλυαρία περί Δημοκρατίας. Κάποια ώρα στον τόπο αυτό πρέπει να

ξανασυζητήσουμε πιο σοβαρά το θέμα τούτο. Η Δημοκρατία είναι το ευπαθέστερο πολίτευμα και ο μόνος, μα ο μόνος μηχανισμός αυτοπροστασίας του είναι η *σοβαρότητα* και η *σκέψη*.

Είναι νομίζω πολύ βασικό να συνειδητοποιήσουμε τούτο: Η Δημοκρατία, εκτός από όσα εορταστικά, ενθουσιαστικά, έγχρωμα και τραγουδιστά κάθε φορά στις προεκλογικές φιέστες της αποδίδονται, είναι (και) κάτι πάρα πολύ σοβαρό, ίσως το σοβαρότερο, που στηρίζει τη συμβίωση των ανθρώπων: είναι *διαδικασία*. Είναι η συμφωνημένη διαδικασία για την παραγωγή πολιτικής βούλησης, είναι κυρίως η *συμφωνημένη διαδικασία της διαφωνίας*. Από αυτή τη διαπίστωση βγαίνει το συνήθως λεγόμενο, ότι η Δημοκρατία συμφέρει όλες τις πολιτικές δυνάμεις που ζητούν στήριγμα στη λαϊκή βάση.

9. Βασικά στοιχεία της Δημοκρατίας ως *διαδικασίας*, μεταξύ πολλών άλλων, είναι δύο:

Η διαφάνεια. Η διαδικασία πρέπει να είναι ορατή. Τότε μόνο το *αποτέλεσμά* της δημιουργεί *εμπιστοσύνη* και τότε μόνο γίνεται δεκτό. Πιο απλά: οι πολιτικές δημοκρατικές διαδικασίες έχουν ώρες λειτουργίας μόνο όσο υπάρχει φως. Όχι τη νύχτα.

Οι ίσοι όροι. Στη Δημοκρατία και βέβαια δεν είναι όλοι ίσοι. Η πλειοψηφία δεν έχει το ίδιο πολιτικό βάρος με τη μειοψηφία. Έχει πολύ περισσότερο. Αυτό όμως το λιγότερο ή το περισσότερο βάρος προκύπτει μετά τη διαδικασία. Κατά τη διαδικασία ισχύει ο κανόνας των ίσων όρων. Τότε μόνο οι συσχετισμοί που προκύπτουν είναι καθολικά δεκτοί.

10. Η Δημοκρατία, όπως είπα πριν, συστηματοποιεί την αντιπαράθεση. Και η αντιπαράθεση καταξιώνει τη διαφωνία. Η διαφωνία όμως αναφέρεται στο χώρο της σκέψης. Προϋπόθεση του μεγάλου αγαθού της αντιπαράθεσης είναι η διάσωση της πολιτικής. Πολιτική όμως σημαίνει, ανάμεσα στα άλλα, και επικοινωνία. Σημαίνει διάλογο, σημαίνει επιχειρήματα και όχι σύγκρουση για τη σύγκρουση. Πρώτη ύλη της πολιτικής είναι η λειτουργία του νου, όχι του χεριού ούτε του ποδιού. Διαφωνώ ή μάχομαι κάποιον διότι συνυπάρχω με αυτόν και μόνο όσο και εφόσον συνυπάρχω. Από τη στιγμή που αίρονται οι προϋποθέσεις της πολιτικής συνύπαρξης *αίρεται και η επικοινωνία*, δηλαδή μιλώ μόνος μου μπροστά στον καθρέφτη. Φοβούμαι ότι πολλοί καθρέφτες στήνονται.

11. Όλοι βέβαια μιλάνε για «Δημοκρατία» ή –πιο «σοφιστική»– για «δημοκρατικές διαδικασίες». Κυρίως βέβαια μιλάνε οι ημιμαθείς, οι νάρκισσοι, οι δημαγωγοί, και από αυτούς φωνασκούν ιδιαίτερα απδιαστικά εκείνοι που, όταν στη χώρα η δημόσια επίκληση της Δημοκρατίας ήταν επικίνδυνη, ήταν ανύπαρκτοι, κρυμμένοι, με όχι πολύ καθαρά εσώρουχα από το φόβο.

Κι όλοι αυτοί, λοιπόν, τη «Δημοκρατία» χρησιμοποιούν, σε συνδυασμό με μια *ιδιαίτερα δύσσομη, ροβεσπιερική ηθικολογία*. Εκτός από αυτούς τους «εκλεκτούς», μιλάνε βέβαια και τα κόμματα, οι συνδικαλιστές, οι διανοουμενίζοντες, με θεολογική ή σοσιαλιστική ή ανανεωτική ή εκσυγχρονιστική ή ακαταλαβίστικη σφραγίδα. Έτσι, όλοι αυτοί μαζί, κατάντησαν τον όρο «Δημοκρατία» *πασπαρτού*, χρήσιμο για

τη «θεμελίωση» κάθε λογής ανομίας, αυθαιρεσίας ή και ασκήμιας. Πάντα βέβαια με λόγο γλοιωδώς «ευπρεπή», «επιστημονικό» και μερικοί με την εμετική επίκληση του εξευτελισμένου στα «χέρια» τους Θεού. Έτσι οι «πλειοψηφίες» συχνά εκβιάζονται και μετά καταγιάζουν όλα εκείνα, για την καταπολέμηση των οποίων έγιναν οι αγώνες για τη Δημοκρατία. Δεν έμεινε τίποτε, μα τίποτε όρθιο.

- 12.** Μέσα, λοιπόν, σε αυτή την πνευματική αναρχία, μέσα στην οργανωμένη σύγχυση ή και αντιστροφή των εννοιών, με ακουγόμενο λόγο το λόγο των ψευδωνύμων, των συνθημάτων και –στην καλύτερη περίπτωση– των σοφισμάτων, «πηγή κάθε εξουσίας» –έτσι λέει το Σύνταγμά μας– «είναι ο λαός». Συγκρατώ τα γέλια μου για να συνεχίσω ένα συλλογισμό που δεν είναι για γέλια: ο «λαός», δηλαδή εμείς όλοι –ακόμη και εκείνοι που δεν φορούσαν καμιά από τις επίσημες φανέλες– για να μπορεί να «αποφασίζει», δηλαδή να είναι ο λαός αυτός κατά κάποιο τρόπο πηγή εξουσίας, πρέπει να μπορεί να γνωρίζει αυτά που συμβαίνουν στην πολιτεία του, πρέπει να μπορεί να πληροφορείται το περιεχόμενο των συντελούμενων συγκρούσεων. Γι' αυτό και τα δηλούμενα στο λαό πρέπει να έχουν κάποια σχέση με τα νοούμενα ή, έστω, τα υπονοούμενα. Γι' αυτό και η λειτουργία της Δημοκρατίας προϋποθέτει όχι μόνο την αρχή της πλειοψηφίας αλλά και την ελεύθερη διακίνηση των ιδεών, την ελεύθερη πληροφόρηση, δηλαδή την ορατότητα των συντελούμενων και την αναγνωσιμότητα του πολιτικού λόγου του νοούμενου, κυρίως του υπονοούμενου. Το

πρώτο (η αρχή της πλειοψηφίας) χωρίς το δεύτερο (την ορατότητα των συντελουμένων) και την αναγνωσιμότητα του πολιτικού Λόγου καθιστά –όπως είπα– τη Δημοκρατία εξωτερική εικόνα, τελικά ψευδώνυμο!

- 13.** Η εξωτερική εικόνα των διαφόρων πολιτειών είναι λίγο πολύ η ίδια. Με διαφοροποιήσεις, η εξουσία από τη φύση της έχει προβληματικές σχέσεις με τη Δημοκρατία. Όταν μια ομάδα (μια ομάδα, μια λέσχη, μια παρέα) γίνει εξουσία αξιοποιώντας τις δημοκρατικές διαδικασίες, αρχίζει η διατήρηση στην εξουσία να γίνεται αυτοσκοπός ή και ιδιοκτησία. Τότε το πράγματι συμβαίνουν σκεπάζεται κι αρχίζει το παιχνίδι των εικόνων, ή πιο σωστά των θεαμάτων.

Από τη μια οι *λίγοι με την πολλή δύναμη* και από την άλλη οι *πολλοί, εύπιστοι θεατές*, που παρακολουθούν μια παράσταση –ένα θέαμα– όπου παίζονται κάποιοι ρόλοι: κομματικοί, πανεπιστημιακοί, συνδικαλιστικοί, πολιτιστικοί, πνευματικοί και –ας μην το ξεχνάμε κι αυτό– εκκλησιαστικοί και θρησκευτικοί.

Κάπου κάπου –όπως στα μοντέρνα θέατρα– προβλέπεται και η *συμμετοχή των θεατών*. Βέβαια η συμμετοχή είναι *προβλεπόμενη στο σενάριο*, και επομένως είναι ελεγχόμενη. Αλλιώς θα είχαμε... αναρχία στην παράσταση.

Όλα τα δημόσια θεάματα –όλες οι πολιτείες εννοώ– δεν είναι ολότελα ίδιες. Υπάρχουν και πολιτείες όπου οι *λίγοι με την πολλή δύναμη* σέβονται ως ένα σημείο τους θεατές-πολίτες και πελάτες τους. Έτσι και σε μας: και εκλογές γίνονται και μάλιστα διαδικαστικά αδιάβλητες, και δικαστήρια υπάρχουν που σε όχι λίγες περιπτώσεις δικάζουν α-

μερόληπτα (σε άλλες βέβαια μοιάζουν με δικαστήρια αλλά δεν είναι) και διαιτησίες υπάρχουν και ήσυχος κοιμάσαι, και ήσυχος –όχι όμως πάντα και μόνος– τηλεφωνείς. Φτάνει βέβαια να σέβεσαι, ως πελάτης, τους κυρίους του μαγαζιού, δηλαδή τις εξουσίες, τον τύπο, την Εκκλησία, τους κομματικούς μηχανισμούς κ.τ.λ. Έτσι και παραφερθείς, το μαγαζί «αμύνεται» αμείλικτα. Σε πετάει έξω. Εύλογα. Αν δε σε πετάξει έξω, κάποτε θα κλείσει.

Μετά μάλιστα την κατάρρευση των αυταρχικών καθεστώτων στην Ανατολική Ευρώπη, οι δημοκρατικοί θεσμοί και απλώνονται και στερεώνονται. Ο παράδεισος του «δυτικού» κόσμου απλώθηκε παντού. Ο αφόρητος ψυχρός πόλεμος τελείωσε. Δόξα τω Θεώ τώρα έχουμε θερμούς πολέμους. Ή πιο σωστά: τώρα ο πόλεμος γίνεται για καλό σκοπό. Για την καταπολέμηση της τρομοκρατίας. Μπορεί βέβαια να εκμηδενίζουν και να ισοπεδώνουν κράτη και λαούς, αλλά οι άνθρωποι είναι ήσυχoi πως έτσι πάντως θα έχουν σκοτώσει και τρομοκράτες. Τετράγωνες και σίγουρες λύσεις. Με ένα λόγο: Ο κόσμος μπαίνει σε «τάξη». Είμαστε όλοι Αμερικανοί.

- 14.** Και η έννοια του «θεσμού» είναι εξίσου δύσκολη όπως και οι έννοιες «πολιτική» και «Δημοκρατία». Κι εδώ έδρασε ο νεοελληνικός ακαταλαβισμός, η ασχετολογία, ο ψευδολογιωτατισμός, ο «περίσκεπτος» (με ή χωρίς μούσι) που αισθάνεται την άνεση της ημιμάθειας. Για το θέμα «θεσμός» ελάχιστοι υπαινιγμοί:

Στο επίπεδο του θεσμού συναντιέται το θεωρητικό κατασκεύασμα της πολιτικής, δηλαδή οι δημοκρα-

τικές διαδικασίες στο κράτος, στην αυτοδιοίκηση και σε επίπεδο κοινωνικής οργάνωσης ως πρόβλεψη με το συγκεκριμένο (ή τα συγκεκριμένα) υποκείμενο που υλοποιεί το περιεχόμενο της πρόβλεψης. Απλά-απλά: συγκεκριμένοι κάθε φορά άνθρωποι υλοποιούν ή δεν υλοποιούν το περιεχόμενο των θεσμών.

Το πώς λειτουργεί ένα θεσμικό οικοδόμημα εξαρτάται από το πώς «το λειτουργούν» τα ταγμένα σε κάποιο θεσμό μέλη της πολιτείας, δηλαδή του κράτους ή της κοινωνίας. Έτσι, η πειστικότητα του θεσμού κατά ένα μέρος μόνον προκύπτει από τη διανοητική σύλληψη, από το αφηρημένο περιεχόμενο του θεσμού. Η πειστικότητα του θεσμού εξαρτάται τελικά από την αξιοπιστία των ανθρώπων που τον εκφράζουν, που αρθρώνουν δηλαδή τον θεσμικό λόγο. Στο σημείο αυτό δηλαδή μπαίνει το πρόβλημα της πολιτικής αξιοπιστίας.

- 15.** Η έννοια της πολιτικής αξιοπιστίας όμως δύσκολα μπορεί να οριστεί. Η πολιτική αξιοπιστία ως νόημα μάς γίνεται ορατή όταν λείπει. Και κανένας μας βέβαια δεν μπορεί να υπαγορεύσει στον άλλον τι είναι πολιτικά αξιόπιστο. Και για να εξηγηθούμε. Η πολιτική αξιοπιστία δεν διακρίνεται σε προοδευτική ή συντηρητική αξιοπιστία. Η πολιτική αξιοπιστία είναι μία και δεν αποτελεί αναγκαία ιδιότητα μιας μόνο πολιτικής ιδεολογίας.

Πολιτική αξιοπιστία υπάρχει τότε, όταν ο πολίτης θεωρεί πως αυτό που βιώνει στον δημόσιο βίο δεν «παίζεται» αλλά συντελείται. Έχω την αίσθηση πως συνεχώς αυξάνονται εκείνοι που αισθάνο-

νται αρκετές στιγμές της λειτουργίας των θεσμών ως θεάματα με εναλλαγές. Μπαίνει το ερώτημα τι παίζεται μπροστά στα μάτια των θεατών της ελληνικής πολιτείας;

Πανάκριβα, και ετεροχρηματοδοτούμενα προεκλογικά πανηγύρια (φιέστες), απεργίες, ηθική εκτέλεση αντιπάλων, αποθησαύριση υπαρκτών ή κατασκευασμένων σκανδάλων και αποθήκευσή τους για να χρησιμοποιηθούν εν καιρώ, οπότε η αποκάλυψη δεν υπηρετεί την αλήθεια αλλά τον αποκαλύπτοντα. Χάνεται νομίζω στον δημόσιο και κοινωνικό βίο το *συμβαίνον*, οπότε τα θεάματα καλύπτουν άλλα που πράγματι συμβαίνουν, και που, για να εξασφαλιστούν, χρειάζονται ως καταφύγιο το *αόρατο παρασκήνιο*.

Ποιοι είναι οι «λίγοι με την πολλή δύναμη»; Τους βλέπουμε; Και τι γίνεται με την αξίωσή μας, κάποιες επιτέλους επιλογές μας, σύμφωνα με τους κανόνες του μαγαζιού, να έχουν μια *δεσμευτικότητα*;

- 16.** Με όσα είπα, δεν θέλω να υποτιμήσω τα θεάματα που μας προσφέρει η πολιτεία, δηλαδή το κράτος, η αυτοδιοίκηση, κυρίως όμως πολιτικοί και κοινωνικοί θεσμοί. Προσφέρουν θέαμα «δυνατό» – όπως θα έλεγαν νέοι ελληνομαθείς του γλωσσικού ρεαλισμού. Τα τελευταία χρόνια *παίχτηκαν* σημαντικά έργα. Μας έχουν μείνει αλυσμόντα αρκετά από αυτά:

Από το χώρο της επιστημονικής φαντασίας θυμάμαι, μεταξύ άλλων, και τα εξής: «Τα υπέρ του έθνους» (παλαιό ασπρόμαυρο της παλιάς καλής εποχής), «Ο κομμουνιστικός κίνδυνος» (παιδαγωγικό, για παιδιά του σχολείου), «Η φιλελεύθερη δεξιά» (ή πώς κάτι είναι και μαύρο και άσπρο), «Ο σοσιαλισμός» (νοσταλ-

γικό), «Το ανεξάρτητο συνδικαλιστικό κίνημα» (και άλλα παραμύθια). «Η αξιοκρατία στην πολιτική» (μια αριστοφανική θεατρική προσέγγιση του παρόντος).

Από τα αστυνομικά (πάντοτε με happy end), το σίριαλ «Πολιτική και χρήμα» (νέο ριφιφι σε ατέλειωτες συνέχειες).

Από τα απολύτως ακατάλληλα για ανηλίκους θυμάμαι, μεταξύ άλλων, τα εξής: «Η παιδεία μας ή, αχ, τα παιδιά μας» σκληρό ντοκιμαντέρ, αυστηρά ακατάλληλο για άτομα κάτω των 40 ετών. «Η Εκκλησία μας» (μοιάζει θρησκευτικού περιεχομένου αλλά –προς Θεού!– δεν είναι καθόλου τέτοιο), «Οι ελληνικοί τηλεοπτικοί και ραδιοφωνικοί σταθμοί» (ή: «Πώς να μάθεις σωστά ελληνικά»).

17. Αυτό και άλλα πολλά είναι το πλούσιο *θέαμα* της πολιτείας μας... Όμως, ποιο είναι το *καίριο θέμα* που κρύβει το *θέαμα* αυτό; Ποιοι διαλέγουν τα έργα; Ποιοι καθορίζουν τη χρονική σειρά των παραστάσεων; Γιατί; Πάντως ένα μου μοιάζει βέβαιο: η προσπάθεια των «λίγων με την πολλή δύναμη» να συγκεντρώσουν το βλέμμα μας πάνω στο *θέαμα* για να μην αρχίζουμε να ψάχνουμε το *θέμα*. Τα θεάματα όμως διασκεδάζουν τους λίγους αλλά δεν τους πείθουν. Ίσως όμως και να τους αποχαυνώνουν.
18. Για να τελειώνω: Με ανησυχεί το γεγονός ότι έχουμε πειθαρχήσει ως πολίτες στη λογική του θεάματος, του θεατή, του πελάτη. Το χειροκρότημά μας το ερμηνεύουν ως επιδοκίμασία των *συντελουμένων*. Αλλά πώς να *επιδοκιμάσουμε* κάτι που δεν ξέρουμε; Και ακόμη:

Πώς να αμφισβητήσουμε κάτι που δεν ξέρουμε; Ορατό είναι, όπως παραπάνω τόνισα, όχι το συμβαίνον αλλά το παιζόμενο, όχι το θέμα αλλά το θέαμα.

Έχω την αίσθηση ότι –ποιος λίγος ποιος πολύ– όλοι τους μας «δουλεύουν» άσχημα. Το κακό όμως δεν τελειώνει εδώ. Υποψιάζομαι ότι αυτό αποτελεί και για μας τους ιθαγενείς την πιο ξεκούραστη λύση. Μήπως το «σικέ» πρωτάθλημα πέρασε στη φίλαθλη πολιτεία μας;

Για να το πω όπως «αρμόζει» στην επιστήμη μου: Η Δημοκρατία έχει επώδυνες προϋποθέσεις – χρειάζεται ορατότητα. Η ορατότητα επιτρέπει το διάλογο. Ο διάλογος στηρίζει τη γόνιμη διαφωνία. Στη Δημοκρατία η διαφωνία μπορεί να μετουσιωθεί σε Αμφισβήτηση. Δεν συντρέχουν όμως οι προϋποθέσεις της.

Ποιοι φταίνε γι' αυτό όμως; Πάντως εγώ δεν αισθάνομαι αθώος. Σε τέτοιες κατάντιες άλλωστε αθώοι δεν υπάρχουν. Κι εμείς του περιθωρίου παίζουμε, κάπου, το παιχνίδι τους. Μετέχουμε σε πολλές εικονικές διαδικασίες, στην κωμωδία των διαλόγων, της «πνευματικής» και «πανεπιστημιακής» ζωής. Παρασυρόμεθα και επιχειρηματολογούμε σαν τάχα το επιχείρημα να παίζει τον οποιοδήποτε ρόλο.

V. Και σήμερα;

1. Και τώρα μια άσκηση με την οποία ο συγγραφέας θα κουράσει τον αναγνώστη. Οι σκέψεις που προηγήθηκαν για το μάταιο της Αμφισβήτησης γράφτηκαν το 1990, με νοηματικές αποσαφηνίσεις και βελτιώσεις της διατύπωσης, εκεί που νόμισα πως χρειάζεται.

2. *Ζητούμενο:* Ποιες από αυτές τις σκέψεις θα μπορούσαν να γραφτούν και σήμερα;
3. Τα βιβλία των ασκήσεων συνήθως παραπέμπουν για τη λύση στο τέλος τους. Εγώ δεν προτείνω λύση στην άσκηση που έβαλα. Με απασχολεί όμως, ίσως τα σημερινά να μην υπάγονται στην εννοιολογία που χρησιμοποιήσα το 1990. Ίσως χρειάζονται νέους όρους, ίσως να υπάρχουν νέα νοήματα. Λέτε να αναβίωσαν οι προϋποθέσεις της Αμφισβήτησης και να μην έχει γίνει αντιληπτό; Στη κρίση του αναγνώστη.
4. Σε όποια λύση της άσκησης πάντως κι αν φτάσει ο αναγνώστης, νομίζω ότι δεν θα έχει κουραστεί άδικα. Όμως προσοχή: όποιοι από τους αναγνώστες έχουν θέσεις στην πολιτεία ή στην πολιτική ή σε μεγάλα ιδιωτικά συγκροτήματα, θα πρέπει να προσέξουν πού και με ποιους θα συζητήσουν την άσκηση. *Η συζήτησή της βλάπτει καίρια την υγεία.*

Ε΄ ΕΠΙΛΟΓΟΣ

1. Πριν σε αφήσω, αναγνώστη, να κλείσεις αυτό το βιβλίο, αν το άνοιξες κι αν έφτασες ως εδώ χωρίς να το έχεις ήδη κλείσει, και πριν αρχίσεις –αν αρχίσεις– να λύσεις την άσκηση που επέτρεψα στον εαυτό μου να σου βάλει, οφείλω να σου πω πως δεν έγραψα κανένα «κατηγορώ». *Και ποιος είμαι για να το γράψω κάτι τέτοιο!* Είμαι συνυπαίτιος, αφού μετέχω στο θέαμα.
2. Από την άλλη μεριά είχα μπροστά μου το δρόμο μιας ακόμη πιο ένοχης αποχής και σιωπής. Ποιος όμως την αντέχει για πολύ; Ποιος θέλει να παραδεχτεί ότι πέθανε πριν πεθάνει! *Εγώ τουλάχιστον δεν το μπορώ.*
3. Μάταιη λοιπόν η Αμφισβήτηση; Θα έλεγα: ακόμη ναι. Αυτό που δεν μου μοιάζει μάταιο είναι η *συνειδητοποίηση των λόγων που την κατάντησαν μάταιη*. Και η σιωπή – όταν οι σιωπούντες αντιληφθούν τη σιωπή τους– κουράζει. Φθείρει. Και επαναλαμβάνω: Η κατάπτωση μιας κοινωνίας δεν μπορεί ποτέ να είναι περισσότερη από όση –έστω και μόνο σιωπώντας– ανέχεται η ίδια.
4. Η Αμφισβήτηση είναι η μεγάλη στιγμή της ανθρώπινης επικοινωνίας. Προϋποθέτει μια κοινωνία, στην οποία οι κυρίαρχες δυνάμεις της δεν *στηρίζονται στην έννοια του*

απυρόβλητου, δεν αισθάνονται δεδομένα, δεν είναι τα μόνα σταθερά μεγέθη, μια κοινωνία, όπου οι ρόλοι είναι διεκδικήσιμοι από όλους όσους το αντέχουν. Η Αμφισβήτηση προϋποθέτει –με ένα λόγο– την κυριαρχία της πολιτικής.

5. Η πολιτική, από την ώρα που γίνεται επάγγελμα δεν είναι πια πολιτική. Είναι κάτι άλλο. Ίσως αναγκαίο, ίσως αποτελεσματικό. Όμως γίνεται εξ ορισμού είδος εξαγοράσιμο. Κι αυτό γιατί ο επαγγελματίας ορίζει τη δεοντολογία του με πρώτο γνώμονα μη χάσει το επάγγελμα. Και η πολιτική ως επάγγελμα έχει έξοδα. Στο σημείο αυτό ακριβώς αναδεικνύεται ο χρηματοδότης. Έτσι, εν μέρει βέβαια, η εκλογική αναμέτρηση μεταξύ προσώπων δεν είναι πάντοτε σύγκριση ποιοτήτων αλλά πολλές φορές σύγκρουση χρηματοδοτών.
6. Η πολιτική ως η κορυφαία λειτουργία των κοινωνιών ζει από την καθολικότητα του νοήματός της. Χρειάζεται λοιπόν και πολλή ψυχή. Η ιστορία δεν έχει καλές εμπειρίες από την πολιτική που τροφοδοτείται μόνο από το νου. Σκέψη χωρίς ψυχή και πραγματικό χιούμορ ασφαλώς ρυθμίζει, πολλές φορές «επιτυγχάνει», όμως δεν επικοινωνεί. Τότε, η πολιτική ασφαλώς ενδιαφέρει, αλλά δεν συναρπάζει.
7. Η πολιτική, ως προϋπόθεση της Αμφισβήτησης προϋποθέτει κοινωνία, στην οποία τα μέγιστα και τα αξιακά, τελούν σε αέναη εκκρεμότητα, προϋποθέτει μια κοινωνία που δεν αναγνωρίζει σε κανέναν την εξουσία του τελεσίδικου νοηματικού προσδιορισμού. Η τελεσιδικία

προκύπτει a posteriori ποτέ a priori και πάντοτε θα είναι μια –ας μου επιτραπεί μια αντίφαση που δεν είναι αντίφαση– προσωρινή δηλαδή ιστορικά νοούμενη τελεσιδικία.

- 8.** Τελικά, αναγνώστη, –όσο κι αν κορυφώνεται εδώ η αντιφατικότητα μου– αισιοδοξώ.

Πρώτον, διότι λογικά δεν υπάρχει άλλη διέξοδος.

Δεύτερον, διότι πιστεύω στη δύναμη της ιστορίας. Η ιστορία ποτέ δεν κουράστηκε και ποτέ δεν εφθάρη. Η ιστορία υπήρξε πάντοτε η ελπίδα των λαών.

ΕΠΙΜΕΤΡΟ

Νικόλας Σεβαστάκης

Η αμφισβήτηση ως κεντροαριστερός «υπαρξισμός»
Σκέψεις για την ιδέα της αμφισβήτησης
στον Δημήτρη Τσάτσο

I

Η λέξη «αμφισβήτηση» στάθηκε ένας από τους προσφιλείς χαρακτηρισμούς για τη διανοητική και κοινωνική ιστορία των δυτικών κοινωνιών από τα τέλη της δεκαετίας του '50 έως και τη δεκαετία του '70. Αντιθέτως, η δεκαετία του '80 και αυτή του '90 έγιναν πεδία απόσυρσης, απαξίωσης ή κατάκρισης των όσων είχαν συναρτηθεί με τις κουλτούρες της αμφισβήτησης. Με μια έννοια, μπορεί να πει κανείς ότι ο 20ός αιώνας θα κλείσει έχοντας αντικαταστήσει την αμφισβήτηση με την καινοτομία, τις μεταρρυθμίσεις ή με άλλες εκδοχές πραγματιστικής κοινωνικής μηχανικής. Έπειτα, όμως, και στο κλίμα που δημιουργήσαν οι επάλληλες οικονομικές και θεσμικές κρίσεις από το 2008 και εντεύθεν, ένα ύφος αμφισβήτησης έχει επανακάμψει, τουλάχιστον ως αναζήτηση νέων κοινωνικών και οικολογικών συμβολαίων για ένα βιώσιμο μέλλον της σύγχρονης κοινωνίας και του πολιτισμού της. Οι νέοι ριζοσπαστισμοί εδραιώνονται γύρω από θέματα και ευαισθησίες που συχνά προκαλούν αμφιβολίες στους φορείς των διαφωτιστικών και ορθολογι-

στικών ιδεωδών της κλασικής Αριστεράς. Πάντως, και στο φόντο της αγωνίας για την πανδημία και τις κλιματικές καταστροφές, η αμφισβήτηση έχει επιστρέψει, ενίοτε με παράδοξο τρόπο, για παράδειγμα συμμαχώντας με τον ελευθεριακό δεξιό λαϊκισμό σε παράξενους σχηματισμούς ιδεών και ακτιβισμού.

Αν φύγουμε τώρα από το γενικό πλάνο και στραφούμε στην ελληνική πνευματική και πολιτική αρένα, τα πράγματα περιπλέκονται. Οι σκέψεις του Έλληνα συνταγματολόγου και δημόσιου διανοούμενου Δημήτρη Τσάτσου δίνουν μια καλή ιδέα για την ελληνική περιπλοκή της αμφισβήτησης. Το πιο ενδιαφέρον είναι πως ο Τσάτσος ως δημόσιο πρόσωπο, πολιτική αλλά και επιστημονική παρουσία, δεν παραπέμπει στο χώρο της αμφισβήτησης αλλά σε αυτόν της μεταρρύθμισης. Η πρακτική της αμφισβήτησης,¹ τόσο διεθνώς όσο και στην Ελλάδα, συνδέθηκε με λόγους και υποκείμενα ριζοσπαστικά, δηλαδή αντίπαλα ή εχθρικά προς τον αστισμό, την κεφαλαιοκρατική δόμηση της κοινωνίας, τις «ελίτ εξουσίας» αλλά και τις κλασικές ακαδημαϊκές αξίες. Ο Τσάτσος, ως διαδρομή ζωής και ταυτότητα, θα σχετιστεί με αυτό που στη χώρα μας θα γίνει γνωστό ως Κεντροαριστερά ή χώρος του δημοκρατικού Κέντρου. Κοινωνιολογικά στην ανώτερη τάξη, πολιτικά στο

1 Gisèle Shapiro, "Modèles d' intervention politique des intellectuels", *Actes de la recherche en sciences sociales*, τ. 176-77, 2009, σ. 8 (8-31); Louis Pinto, "L' intellectuel comme figure publique: une conquête fragile", στο *Sociologie des intellectuels*, Παρίσι, La Découverte, 2021. Για μια γενικότερη τοποθέτηση, βλ. Παντελής Λέκκας, «Διανοούμενοι και Ιδεολογία», στο *Επιστημονική Συνάντηση στη μνήμη του Κ. Θ. Δημαρά*, Εκδ. ΚΝΕ/ΕΙΕ, 1994, σ. 201-210.

ευρύ πεδίο του προοδευτικού Κέντρου, άνθρωπος που ανέλαβε υψηλά αξιώματα με συμβολή στο μεταπολιτευτικό πολιτικό μας σύστημα, στα συνταγματικά και εκπαιδευτικά μας θέσμια. Κι όμως, γράφει και μάλιστα με εμφανές πάθος για την αμφισβήτηση: διεκδικώντας την αμφισβήτηση, στοχαζόμενος τους όρους της, εντάσσοντάς τη στην εσωτερική του ζωή και συγχρόνως ανιχνεύοντας την αυξανόμενη δυσκολία της ως δημόσιας στάσης. Πώς μπορούμε να κατανοήσουμε αυτό το ενδιαφέρον που διατηρεί μια θέρμη και μια ασυνήθιστη ένταση;

II

Ο Τσάτσος φαίνεται να μιλάει για την αμφισβήτηση ασφυκτιώντας. Δεν διστάζει να κομίσει ένα βαθύ υπαρξιακό στοιχείο μέσα στα επιχειρήματα, αν και προφανώς αυτό δεν το κάνει ως μέρος ενός θεωρητικού διαβήματος, όπως συμβαίνει προσφάτως με τις συζητήσεις για το ρόλο των συναισθημάτων στην πολιτική. Το επίδικο της αμφισβήτησης προσεγγίζεται σε μια πορεία από την απαγόρευση στη νομιμοποίηση κι από εκεί στην επιλεκτική οικειοποίηση και τέλος στην αδιαφορία και στη λήθη. Η περίοδος της «καχεκτικής δημοκρατίας»² και των αυταρχικών κύκλων της ελληνικής δημόσιας ζωής κατέστειλε την κοινωνική και πολιτική αμφισβήτηση. Στη φάση, όμως, της μεταπολιτευτικής κοινοβουλευτικής εξομάλυνσης, η αμφισβήτηση θα γνωρίσει μαζική αποθέωση ως ρητορική και ύφος, ενώ στη συνέχεια θα δεχτεί επιθέσεις τόσο από τον προοδευτικό χώρο όσο και από τη συντηρητική Δεξιά.

2 Ηλίας Νικολακόπουλος, Καχεκτική δημοκρατία. Κόμματα και εκλογές 1946-1967, Πατάκης, 2013.

Ας δούμε, όμως, πώς προσδιορίζει ο συγγραφέας τη μορφή και την έννοια της αμφισβήτησης:

«Εννώς μια εξωτερίκευση της αντίθεσης, έτσι που ο αντικειμενικός κόσμος, το πολιτικό δεδομένο να αγγίζεται, να θίγεται, να απειλεί, τελικά να ζημιώνει αυτόν που το αμφισβητεί. Εννώς μια διαμαρτυρία με την οποία τέλος πάντων κάτι να διακινδυνεύεται: Έστω μια θέση στην Κυβέρνηση, στη Βουλή, στο κόμμα, στο Πανεπιστήμιο, στην Ακαδημία, στην Αυτοδιοίκηση. Αμφισβήτηση με το αζημίωτο δεν υπήρξε ποτέ. Αυτό ισχύει κατεξοχήν σήμερα που οι εξουσίες αξιώνουν καθημερινό, ορατό, αποδεικνυόμενο τεμενά. Θέλω δηλαδή να επισημάνω ότι, μόνον όταν η σκέψη βάζει σε κίνδυνο και το σώμα, συντρέχει Αμφισβήτηση. Η εκ του ασφαλούς Αμφισβήτηση μοιάζει με αμφισβήτηση, αλλά δεν είναι. Με άλλα λόγια: η Αμφισβήτηση ή είναι πράξη κοινωνική ή δεν είναι Αμφισβήτηση. Όταν “αμφισβητώ”, δεν διαφωνώ απλώς».

Το σημαντικό είναι εδώ η διακινδύνευση, η ανάληψη ενός ρίσκου. Όταν η σκέψη δεν σε εκθέτει και σωματικά, όταν, με άλλα λόγια, απλώς εκφέρεις διαφωνίες ή αντιρρήσεις, δεν σημαίνει πως αγγίζεις την περιοχή της αμφισβήτησης. Το προσίδιο χαρακτηριστικό της αμφισβήτησης, έτσι όπως την εννοεί ο Τσάτσος, είναι μια σύγκρουση που περιέχει κινδύνους για εκείνον που την αναλαμβάνει και την επωμίζεται: κινδύνους θεσμικούς, επαγγελματικούς, ενδεχομένως και φυσικούς.

Διαβάζοντας αυτά τα περάσματα και στη συνέχεια τις «εφαρμογές» τους σε μια σκέψη που στρέφεται κατά της «εν παρακμή πολιτείας», δεν μπορεί να αποφύγει κανείς την αναδρομή στην *dissidence*, στην ετεροφροσύνη, όπως θα μπορούσαμε να αποδώσουμε την κουλτούρα των αντι-

φρονούντων/διαφωνούντων στις κοινωνίες του άλλοτε υπαρκτού σοσιαλισμού. Ο τρόπος, ας πούμε, με τον οποίο ο Τσάτσος προσεγγίζει τους κομφορμιστές της προοδευτικής πλειοψηφίας μετά το 1981 και τη δική τους ενοχλημένη σχέση με την αμφισβήτηση φαίνεται να αντλεί από πρότυπα της φιλελεύθερης αιρετικής διάθεσης στις κοινωνίες του υπαρκτού.³ Ο ίδιος εμφανίζεται ως ένας αντιφρονών μέσα στο ίδιο του το «στρατόπεδο», στην ίδια την παραταξιακή ενδοχώρα.

Θα αναρωτηθεί κανείς μήπως επιμένοντας στη σημασία της αμφισβήτησης, ένας λόγιος του «κατεστημένου» σκηνοθετεί απλώς μια φαντασίωση αποστασίας. Μήπως ονειρεύεται την (ανέφικτη, εντέλει) απόδρασή του από εκείνους τους οικογενειακούς, κοινωνικούς, πολιτισμικούς καθορισμούς που τον σμίλεψαν ως πνευματικό και πολιτικό άνθρωπο μιας συγκεκριμένης ιστορικής περιόδου. Αυτό το θέμα του «αποστάτη της τάξης του» –που κάπου το ανασύρει και το σχολιάζει ο ίδιος– δεν ολοκληρώνεται σε

3 Έλεγε ο Βάτσλαβ Χάβελ: «Ο πειρασμός της εξουσίας ενέχει κάτι το ύπουλο, κάτι το παραπλανητικό και διφορούμενο: αφενός μεν η πολιτική εξουσία δίνει στον άνθρωπο την καταπληκτική ευκαιρία να επαληθευθεί από το πρωί ως το βράδυ ότι πραγματικά υπάρχει και ότι έχει μian αδιαμφισβήτητη ταυτότητα, που με κάθε λέξη ή πράξη χαράζεται πολύ φανερά στον κόσμο γύρω του. Παράλληλα, όμως, η ίδια αυτή πολιτική εξουσία, μαζί με όλα όσα λογικά τη συνοδεύουν, κρύβει έναν φοβερό κίνδυνο: ότι, προφασισζόμενη πως επιβεβαιώνει την ύπαρξη και την ταυτότητά μας, ανεπαίσθητα αλλά ανεπανόρθωτα θα μας την πάρει». Βλ. Alexandra Laignel-Lavastine, *Esprits d'Europe*, Paris, Calmann-Lévy, 2005. Εξαιρετικά φωτίζει τη θέση της ετεροφροσύνης και της διαφωνίας στις ανατολικές χώρες ο ιστορικός Tony Judt, *Postwar. A History of Europe since 1945*, New York, 2005, σ. 484-503.

κάποια χειρονομία περιεκτικής άρνησης. Οι αιχμηροί τόνοι και οι σαρκαστικές επισημάνσεις γύρω από τη φθορά και την απαξίωση θεσμών και υποσυστημάτων της εθνικής ζωής φτάνουν ως την κριτική στην παρακμή της πολιτείας. Δεν βλέπουμε εναντίωση στο κοινωνικοοικονομικό σύστημα ή απογοήτευση από τη δομή της αντιπροσωπευτικής φιλελεύθερης δημοκρατίας και τις στρατηγικές επιλογές του αστικού δημοκρατικού εκσυγχρονισμού της χώρας. Κατά κάποιο τρόπο, η δυσφορία και η υπαρξιακή επαγρύπνηση του συγγραφέα τρέφονται από την ιδέα της αθετημένης υπόσχεσης ή μιας ανεκπλήρωτης ορθολογικότητας, η οποία θα μπορούσε να ευοδωθεί αν υπήρχε καλή θέληση, περισσότερη διανοητική και πολιτική εντιμότητα. Πιστεύω ότι μπορεί να δει κανείς αυτή τη σκέψη για την αμφισβήτηση ως έναν κεντροαριστερό «υπαρξισμό» που δίνει την εντύπωση πως το υποκείμενό του αυτοπεριορίζεται, ενώ έχει την όρεξη να ψηλαφίσει μια πιο ριζοσπαστική αντίληψη για τις αποτυχίες του συστήματος εξουσίας που συγκροτήθηκε στη μεταπολιτευτική Ελλάδα.

Ποιος είναι, όμως, ο ορίζοντας προς τον οποίον γνέφει αυτός ο κεντροαριστερός «υπαρξισμός»; Κατά κάποιο τρόπο είναι μια σκέψη της αντίστασης όπου επιβεβαιώνεται η ασυμφωνία μεταξύ της ιδιαίτερης ευαισθησίας και ορισμένων εγκαθιδρυμένων δομών-αντιλήψεων που γίνονται ρουτίνες στη δημοκρατική Ελλάδα. Μέσα σε αυτή την εμπειρία θα εκλυθεί ένας μαχητικός αστικός φιλελευθερισμός και ένας αντι-αυταρχικός τόνος που έχουν ασφαλώς τις ρίζες τους στο παρελθόν, στις δεκαετίες της νεότητας του Τσάτσου όπου στην ελληνική κοινωνία επωάστηκε μια πιο δυναμική μεταρρυθμιστική βούληση, η οποία αναζητούσε γέφυρες με πρώιμες ανανεωτικές μορφές της κομ-

μουνιστικής Αριστεράς. Πέρα, λοιπόν, από το βιωματικό υπόβαθρο που μπορεί να σχολιαστεί σε σχέση με τη διαδρομή του προσώπου, αξίζει εδώ να σταθούμε σε έναν τύπο δημόσιου διανοούμενου και πολιτικού που αναδύεται στην Ελλάδα στην περίοδο που οδηγεί από τον αυταρχισμό στη μαζικοδημοκρατική και προοδευτική επικυριαρχία.

III

Αν μείνουμε λίγο παραπάνω στη διαμόρφωση αυτού του κεντρικού/κεντροαριστερού υπαρξισμού και στα χαρακτηριστικά του, θα δούμε ότι έχει μια διπλή εκπόρευση:

Πρώτον, τις επαφές των «αστών δημοκρατών» με τα λεξιλόγια και τις αναλύσεις του κριτικού μαρξισμού, με τις νέες κοινωνιολογικές γλώσσες που διαχέονται ευρύτερα από τα μέσα της δεκαετίας του '60 και ιδίως μέσα στα χρόνια της δικτατορίας και στην πρώτη Μεταπολίτευση. Η παραμονή στη Γερμανία (ή άλλων, στο Παρίσι, στο Λονδίνο κ.λπ.) και, κατά τη διάρκεια της χουντικής επταετίας, οι προσωπικές και πολιτικές επαφές με ρεύματα της ριζοσπαστικής Αριστεράς δημιούργησαν ένα υπόστρωμα αμφισβήτησης της «κυρίαρχης ιδεολογίας». Καθοριστικές στάθηκαν οι σχέσεις και οι οσμώσεις που υφάνθηκαν ανάμεσα σε Έλληνες διανοούμενους, φοιτητές και ερευνητές με τα ρεύματα της κριτικής σκέψης μετά τον Μάη του '68 στη Γαλλία, αλλά και με τα κινήματα στη Γερμανία, στα αμερικάνικα *campus* κ.λπ. Δεν είναι τυχαίο που ο Τσάτσος ορίζει μια από τις πηγές της αμφισβήτησης στην οποία έφτασε τη θεωρητική ανακάλυψη της απάτης του κενού ιδεαλισμού και την ανελέητη κριτική σε όλες τις «εγκυρότητες» που αποσιωπούν ή παραγνωρίζουν τα θεμέλιά τους. Αυτός ο συλλογισμός ακουμπάει ασφαλώς σε

ιδέες της κριτικής θεωρίας και γενικά σε λόγους που υπερβαίνουν τις συμβατικές προσεγγίσεις στην εξουσία από την πλευρά των φιλελεύθερων πλουραλιστών και άλλων μετριοπαθών ρευμάτων της πολιτικής κοινωνιολογίας και της θεωρίας των θεσμών.

Δεύτερον, ένα αίσθημα αγανάκτησης και οργής που σχετίζεται με προσωπικά συναισθήματα και συγκινήσεις.⁴ Αυτό το δεύτερο στοιχείο, το μη θεωρητικό (όχι όμως κατ' ανάγκη αδιάφορο για τη στοχαστική επεξεργασία) τροφοδοτείται από την ενοχική σχέση με το προνομιούχο κοινωνικό περιβάλλον και την ένταση της επιθυμίας να μη λαμβάνεται υπόψη από τους άλλους (τους τρίτους) αυτό το προνόμιο καταγωγής. Το πέρασμα από την κουλτούρα των δεξιών απαγορεύσεων στο επιτρεπτικό περιβάλλον μιας ζωής όπου αίφνης κυριαρχούσαν προοδευτικές, αντι-ιμπεριαλιστικές, σοσιαλίζουσες αντιλήψεις και ρεύματα, συνοδεύτηκε, όπως φαίνεται, από νέες μορφές ελέγχου του φρονήματος και λαϊκίστικου αντιδιανοουμενισμού. Ο Τσάτσος, παρών και δρών στη δεκαετία του '80 και του '90 όπου εμφανίστηκαν δυναμικά ο «αυριανισμός» αλλά και άλλα φαινόμενα παρακμής της προοδευτικής ρητορικής, ζει τραυματικά αυτή την αποφλοίωση της αμφισβήτησης σε κούφια αντι-ελίτ στάση και σε χυδαία μικροαστική καχυποψία απέναντι σε οποιονδήποτε άνθρωπο προέρχεται από περιβάλλοντα βιοτικής άνεσης και αστικής παιδείας.

Η υπόθεση που θέλω να προτείνω εδώ είναι ότι οι επιμέρους τοποθετήσεις του συγγραφέα για ζητήματα όπως, λόγου χάρι, η τρομοκρατία και η αντιμετώπισή της ή τα

4 George E. Marcus, "Emotions in politics", *Annual Review of Political Science*, 3, 2000, σ. 221-250.

θέματα θεσμών, διαφάνειας και επικοινωνίας, μαρτυρούν έναν τύπο κεντροαριστερής διανόησης και όχι απλώς τον συγκεκριμένο δημόσιο άνδρα και διανοούμενο, τον Δημήτρη Τσάτσο. Αυτός ο τύπος διανόησης αφορά περισσότερα πρόσωπα και θα διεκδικήσει έναν τρίτο χώρο, όχι απλώς πολιτικά αλλά και υπαρξιακά και ως προς τις ευαισθησίες του: βγαίνοντας από την καταπίεση και τη στενότητα του αντικομμουνιστικού «εθνικού στρατοπέδου», δεν θα καταφέρει πάντως να αισθανθεί άνετα ούτε στον γαλαξία της κομμουνιστικής Αριστεράς ούτε ακόμα κι όταν εμποδωθεί ο προοδευτικός συρμός της Μεταπολίτευσης ως μια νέα πολιτισμική ηγεμονία. Αναζητώντας διέξοδο, αυτή η διανόηση θα καταφύγει στην αμυντική θαλπωρή του δικαιωματικού, αντι-εξουσιαστικού λόγου με ηθικό πρόσημο, πράγμα που θα λειτουργήσει αμφίσημα. Αφενός θα ακονίσει μια αυξημένη δικαιωματική ευαισθησία απέναντι στις κρατικές εξουσιαστικές καταχρήσεις, από την άλλη θα οδηγήσει σε κάποιο εξωραϊσμό των μορφών βίας και αυθαιρεσίας που προέρχονται από μη κρατικούς ή «αντισυστημικούς» και ριζοσπαστικούς χώρους. Γι' αυτήν άλλωστε τη διανόηση, σε αντίθεση με τους σοσιαλδημοκράτες της Ευρώπης, δεν υφίσταται πραγματικός αντίπαλος στα αριστερά. Η κυρίαρχη σοσιαλδημοκρατική διανόηση (με εξαιρέσεις φυσικά) στην Ελλάδα μετά το 1974 δεν άνοιξε ποτέ μέτωπο με τον κομμουνιστικό χώρο, ούτε καν με τις δογματικές και σοβιετόφιλες κοινωνικές και πολιτικές δυνάμεις. Γι' αυτό άλλωστε δυσκολεύτηκαν να χειριστούν την ενοχή του συνολικού αστικού χώρου έναντι της κομμουνιστικής Αριστεράς, έχοντας πάντα και την αγωνία μη θεωρηθούν «συστημικοί», παλιομοδίτες ή υπολείμματα ενός υποκριτικού αστικού ιδεαλισμού. Αυτό έχει και μια

δημογραφική διάσταση, οι σαραντάρηδες και μεγαλύτεροι στην εποχή των φοιτητικών εξεγέρσεων –φτασμένοι επιστήμονες και οικογενειάρχες συνήθως– θα έχουν πάντα το φόβο μην τους χαρακτηρίσουν σαν μέρος ενός παλιού και δύοντος κόσμου, μιας συντήρησης που την απέρριπταν έντονα οι νέοι, οι οποίοι ενπλικιώθηκαν στο πνεύμα του '68, και στη δική μας περίπτωση, στην εξέγερση του Πολυτεχνείου.⁵ Παρόλα αυτά, αυτή η διανόηση θα κρατήσει ανοιχτή τη δυνατότητα της κριτικής επερωτώντας τους όρους ύπαρξης της πολιτείας, των θεσμικών πεπραγμένων και των συμπεριφορών που εκκολάφτηκαν στη Γ' Ελληνική Δημοκρατία. Θα δοκιμάσει να συνενώσει αρνήσεις και καταφάσεις, τον αντιαυταρχικό φιλελευθερισμό με τη δυναμική των συμβατικών πολιτικών θεσμών.

Το αίτημα της αμφισβήτησης στρέφεται «κατά», είναι κατεξοχήν εναντιωματικό και θεμελιωδώς αντιπολιτευτικό. Ακόμα και αν κάποιος βρίσκεται στη συμπολίτευση ή ανήκει τύποις στην κυβερνητική πλειοψηφία, διεκδικώντας την αμφισβήτηση, σκέπτεται ως αντιπολιτευόμενος. Ο κεντροαριστερός αμφισβητίας φαίνεται εντέλει να θέλει να αναπληρώσει ως πρόσωπο και ατομική φωνή το κενό μιας μη αρχηγικής, φιλελεύθερης και ριζοσπαστικής σοσιαλδημοκρατίας. Αυτή η στάση, ακόμα και αν οι φορείς της στεγάστηκαν κατά περιόδους σε κομματικούς οργανισμούς της Μεταπολίτευσης (στο ΠΑΣΟΚ ή σε άλλες μικρότερες κινήσεις του σοσιαλιστικού χώρου), τελί-

5 Για πολλές γόνιμες παρατηρήσεις για τις γενιές του μεταπολεμικού baby boom, την ελληνική διάσταση και τις περιπλοκές της, βλ. Κωστής Κορνέτης, *Τα παιδιά της δικτατορίας. Φοιτητική αντίσταση, πολιτισμικές πολιτικές και η μακρά δεκαετία του εξήντα στην Ελλάδα*, Πόλις, 2013.

κά δεν έγινε ποτέ αμιγώς πολιτική, με την έννοια του αγώνα για την εξουσία, δηλαδή μιας ρεαλιστικής παράδοσης ως προς τον ορισμό της πολιτικής.⁶ Δεν είναι τυχαία, φυσικά, η επαφή με τη συνταγματική θεωρία, την πολιτειολογία, τη θεωρία των θεσμών, με μια εμπειρία όπου συναρθρώνονται προβλήματα εμπειρικής ρύθμισης με κανονιστικές και δεοντολογικές προσδοκίες. Η «πολιτική» του κεντροαριστερού υπαρξιστή δεν αφορά, λοιπόν, την κατανομή της εξουσίας όσο τους όρους της δικαιοσύνης. Και αυτή η δικαιοσύνη δεν σχετίζεται εδώ τόσο με την αναδιανομή των πόρων όσο με την έμφαση στο βασικό πλέγμα των ελευθεριών, όλες τις εγγυήσεις μιας ελεύθερης και κριτικής ατομικότητας.

Προσωπικές ευαισθησίες, θεωρητικά παραδείγματα και το υλικό των ιστορικών αγώνων συνθέτουν από κοινού το αίτημα μιας αμφισβήτησης που, όπως φαντάζεται κανείς, δεν μπορεί να γίνει αποδεκτό από κανένα επίσημο θεσμικό και πολιτικό περιβάλλον. Ο άνθρωπος που έχει βιώσει το προηγούμενο καθεστώς απαγόρευσης της αμφισβήτησης πληγώνεται με τη μετατροπή της σε κοινότοπο, αισθητικά κούφιο και μοδάτο κήρυγμα, σε προοδευτική μανιέρα και τυποποιημένο «αντικαθεστωτισμό». Βλέπει ότι μια πολύτιμη γι' αυτόν πηγή του δημοκρατικού φρονήματος εκπίπτει σε συνοδευτικό απεριτίφ της κουλτούρας της ευημερίας, περνώντας πια και από μια φάση προοδευτικού-αριστερού ελέγχου φρονημάτων. Τα θέματα αυτά δεν αναπτύσσονται αναλυτικά, παρόλα αυτά δείχνουν πως ο Τσάτσος έχει επίγνωση των πολιτικών

6 Raymond Geuss, *Φιλοσοφία και πραγματική πολιτική*, Εκδόσεις του Εικοστού Πρώτου, 2013.

και πολιτισμικών αντιφάσεων της εποχής στην οποία μετέχει από θέσεις ευθύνης και δεν είναι ένας εξω-θεσμικός λόγιος και παρατηρητής.

IV

Μετά την πτώση της δικτατορίας, μπορούμε να πούμε ότι η αμφισβήτηση δικάστηκε ανάμεσα σε δύο κύριες χρήσεις της: η πρώτη αφορά κυρίως μικρούς ή μεγαλύτερους κύκλους ανθρώπων που δεν αποδέχτηκαν εξαρχής το κοινωνικό και πολιτικό συμβόλαιο της μετάβασης σε μια μαζική κοινωνία με επίκεντρο την ένταξη στην Ευρώπη, την ευημερία και τη μεγέθυνση των ευκαιριών που πρόσφερε το συγκεκριμένο οικονομικό μοντέλο. Αυτός ο «εναλλακτικός» χώρος διεκδίκησε την εναντίωση στην ίδια τη συγκρότηση και στους προσανατολισμούς του πολιτικού συστήματος αλλά και της κοινωνικής πλειοψηφίας. Θα αποκαλέσουμε αυτή τη χρήση της αμφισβήτησης κουλτούρα της αμφισβήτησης, εφόσον περιλαμβάνει όλα αυτά τα αισθητικά και πολιτικά εγχειρήματα που βρέθηκαν στο περιθώριο ή στα όρια των επίσημων θεσμών, της μαζικής πολιτικής και των κυρίαρχων πολιτιστικών κωδίκων. Ας πούμε, για λόγους ευκολίας, ότι αυτή η αμφισβήτηση είναι κοντά σε ό,τι αποκλήθηκε αντικουλτούρα και στα ρεύματά της.⁷

Μια δεύτερη χρήση της αμφισβήτησης πέρασε, όμως,

7 K. Gelder, *Subcultures: Cultural Histories and Social Practice*, London, Routledge, 2007. Για την Ελλάδα χρήσιμος είναι ο συλλογικός τόμος *Αντι-κουλτούρα. Η ανάδυση ενός νέου συλλογικού υποκειμένου μετά το 1980*, Εκδόσεις Ιδιομορφή, 2012. Και για μια κριτική προσέγγιση με ενδιαφέρουσα οπτική το βιβλίο του Theodor Roszak, *Η γέννηση της αντικουλτούρας. Στοχασμοί γύρω από την τεχνοκρατική κοινωνία και την αμφισβήτησή της*, μτφρ. Φ. Τερζάκης, Futura, 2008.

στη γενική κοινωνική κυκλοφορία εκείνων των χρόνων. Είναι μια κανονικοποιημένη αμφισβήτηση όπως τη συναντούμε στις πολιτιστικές και πολιτικές προτάσεις της παραδοσιακής Αριστεράς και του ΠΑΣΟΚ, των χώρων, δηλαδή, που θα μεσιτεύσουν την έννοια μιας προοδευτικής και αντιστασιακής λαϊκότητας, μιας αγωνιστικής μνήμης μαζί με την αντίθεση στο αυταρχικό-συντηρητικό παράδειγμα. Εδώ η αμφισβήτηση ταυτίζεται με διαδρομές μιας αντιδεξιάς μνήμης, μιας αριστερότροπης συγκίνησης, μιας αντιφασιστικής συναίνεσης με επέκταση στα θέματα του αντιαμερικανισμού και της αναζήτησης ερεισμάτων για την ελληνική ταυτότητα.

Η πρώτη χρήση της αμφισβήτησης είχε περιορισμένο βεληνεκές, δίχως επαφή με τα μεγάλα εθνικά ακροατήρια. Υπήρξε πιο κοντά σε μοντερνίστικες και ριζοσπαστικές πρωτοπορίες που είτε αναζήτησαν εξωτικές αισθητικές και καλλιτεχνικές αξίες, είτε στράφηκαν σε έναν πολιτικό και ιδίως σε έναν πολιτισμικό αριστερισμό.

Η δεύτερη χρήση της αμφισβήτησης κατάφερε, όμως, να γίνει σχεδόν πλειοψηφική, εάν με αυτό τον όρο κατανοήσουμε την ενισχυμένη εξοικείωση των Ελλήνων με ιδεολογίες απροσδιορίστως χειραφεττικές και πάντως ανοιχτές στο καινούριο, στην ποικιλία των ατομικών επιλογών και στην αντίθεση στα σύμβολα της καταπιεστικής πειθαρχικής κοινωνίας. Διότι παρά τα συντηρητικά και παραδοσιαρχικά της κατάλοιπα, η ελληνική κοινωνία μπήκε για τα καλά στο χορό του εκσυγχρονισμού των πθών και του πολιτισμικού καπιταλισμού όπου ανακυκλώθηκε ένα ύφος αμφισβήτησης και εναλλακτισμού.

Διαβάζοντας, όμως, τις σκέψεις του Τσάτσου, πλησιάζουμε σε μια πολύ διαφορετική περιοχή, όπου η αμφισβή-

τηση είναι κυρίως ένας τρόπος παραγωγικής σύνδεσης της προσωπικής αγωνίας με μια έννοια δημόσιας ευθύνης. Ένας μεταρρυθμιστικός νους γίνεται κατά τόπους «ακραίος» και οριακά ριζοσπαστικός, χωρίς όμως να μπορεί να κρύψει την επιθυμία του για ένα εύρωστο αστικοφιλελεύθερο όραμα πολιτείας. Την ίδια στιγμή που αναγνωρίζει τη διάβρωση των «εγκυροτήτων» στην ύστερη νεωτερική εποχή, αναζητεί καλύτερες ρυθμίσεις και βέλτιστες μορφές θεσμικής μεσολάβησης και δημοκρατικής εγκυρότητας. Και ενώ δηλώνει την απογοήτευση ή και την απδία του, επιμένει στη διεκδίκηση του νοήματος της πολιτείας. Η επαναξιολόγηση των κληρονομημένων αξιών, που σε άλλους της γενιάς του Τσάτσου στράφηκε σε μια μεταμοντέρνα ειρωνική αποδόμηση των θεσμών και της γλώσσας τους, είναι γι' αυτόν μια ηθική και δημοκρατική αναθεμελίωση: προσπάθεια διάσωσης του νοήματος της εν πολιτεία ύπαρξης που αναμετράται με δημόσια μελήματα, τα οποία, ωστόσο, γίνονται τόσο προσωπικά σαν να βασανίζουν κατάσαρκα αυτόν που τα δεξιώνεται.

Πιο σημαντικός από τις απαντήσεις είναι συχνά ο τρόπος που ρωτάει κανείς. Ίσως αυτή η ιδέα να έχει εφαρμογή στην αποτίμηση των αμφισβητήσεων του Τσάτσου: το ενδιαφέρον είναι αυτή η υπαρξιακή ανατίμηση της αξίας της αμφισβήτησης ως μέρους μιας δημοκρατικής θέασης, μιας δημοκρατικής εμπειρίας. Είναι βέβαιο πως το θέμα εξακολουθεί να έχει πολλά να δώσει, ακόμα κι αν οι συνθήκες και το παιχνίδι των πολιτικών και κοινωνικών μας παθών έχουν μετατοπιστεί ριζικά τα τελευταία χρόνια και στη φάση των νέων παγκόσμιων κλυδωνισμών.

«Σου λέω μία λέξη: Αμφισβήτηση. Γράψε μου τι σημαίνει για σένα αυτό» είπε ο τότε διευθυντής της εφημερίδας Τα Νέα, Γιάννης Καψής, στον Δημήτρη Τσάτσο, φυτεύοντας τον σπόρο που οδήγησε τελικά όχι απλώς σε ένα κείμενο στην εφημερίδα, αλλά στο παρόν βιβλίο.

Ο συγγραφέας ορίζει τη μορφή και την έννοια της αμφισβήτησης ως εξής: «Εννοώ μια εξωτερίκευση της αντίθεσης, έτσι που ο αντικειμενικός κόσμος, το πολιτικό δεδομένο να αγγίζεται, να θίγεται, να απειλεί, τελικά να ζημιώνει αυτόν που το αμφισβητεί. Εννοώ μια διαμαρτυρία με την οποία τέλος πάντων κάτι να διακινδυνεύεται: Έστω μια θέση στην Κυβέρνηση, στη Βουλή, στο κόμμα, στο Πανεπιστήμιο, στην Ακαδημία, στην Αυτοδιοίκηση. Αμφισβήτηση με το αζημίωτο δεν υπήρξε ποτέ. Αυτό ισχύει κατεξοχήν σήμερα που οι εξουσίες αξιώνουν καθημερινό, ορατό, αποδεικνυόμενο τεμενά. Θέλω δηλαδή να επισημάνω ότι, μόνον όταν η σκέψη βάζει σε κίνδυνο και το σώμα, συντρέχει Αμφισβήτηση. Η εκ του ασφαλούς Αμφισβήτηση μοιάζει με αμφισβήτηση, αλλά δεν είναι. Με άλλα λόγια: η Αμφισβήτηση ή είναι πράξη κοινωνική ή δεν είναι Αμφισβήτηση. Όταν “αμφισβητώ”, δεν διαφωνώ απλώς».

ΚΕΝΤΡΟ
ΕΥΡΩΠΑΪΚΟΥ
ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΙΚΟΥ
ΔΙΚΑΙΟΥ

ΙΔΡΥΜΑ ΘΕΜΙΣΤΟΚΛΗ ΚΑΙ ΔΗΜΗΤΡΗ ΤΣΑΤΣΟΥ